

Año LVII. urtea

139 - 2025

Urtarrila-ekaina

Enero-junio

FONTES LINGVÆ VASCONVM STVDIA ET DOCUMENTA

SEPARATA

**Emakume militanteak
literaturan: euskal eta Ipar
Irlandako gatazken arteko
zubiak eraikitzen**

Lorea Azpeitia Anta

Sumario / Aurkibidea

Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta

Año LVII. urtea - N.º 139. zk. - 2025

Urtarrila-ekaina / Enero-junio

GENEROA ETA POST-BIOLENTZIA: IRLANDAR ETA EUSKAL LITERATUREN ARTEKO INTERSEKZIOAK

Asier Altuna García de Salazar, K. Josu Bijuesca & Eva Pelayo Sañudo
(editore gonbidatuak / editores invitados / guest editors)

Prólogo / Hitzaurrea / Prologue

Asier Altuna García de Salazar, K. Josu Bijuesca, Eva Pelayo Sañudo 7

Emakume militanteak literaturan: euskal eta Ipar Irlandako gatazken arteko zubiak eraikitzen

Lorea Azpeitia Anta 21

Euskal gatazka armatuari buruzko fikzio feministak

Mari Jose Olaziregi Alustiza 49

La mirada feminista sobre la violencia en tres escritoras vascas

Cristina Ortiz Ceberio 71

Euskal amak munstro itxurapean

Larraitz Ariznabarreta 91

Alabatasunetik idazten: aitak eta gatazkek egungo emakume idazleen nobelagintzan

K. Josu Bijuesca 119

(Post)conflicto y uso del *memoir*: una perspectiva transgeneracional y de género

Eva Pelayo Sañudo 151

Paisajes de conflicto desde el postconflicto en la ficción de Lucy Caldwell

Asier Altuna García de Salazar, María J. Pando Canteli 169

Género y conflicto en Irlanda del Norte: la representación silenciada de la mujer

Olga Fernández-Vicente 191

Idazlanak aurkezteko arauak / Normas para la presentación de originales /

Rules for the submission of originals 219

Emakume militanteak literaturan: euskal eta Ipar Irlandako gatazken arteko zubiak eraikitzen

Mujeres militantes en la literatura: construyendo puentes entre el conflicto vasco y el norirlandés

Women combatants in literature: building bridges between Basque and Northern Irish conflicts

Lorea Azpeitia Anta
Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU
lorea.azpeitia@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-3326-5511>

DOI: <https://doi.org/10.35462/flv139.2>

Artikulu hau «Ideolit: Literatura como documento histórico. Historia, ideología y texto» (GI 2021-003) UPV/EHU ikerketa-proiektuaren baitan egin da.

Jasotze data: 2024/06/25. Behin behineko onartze data: 2025/01/28. Behin betiko onartze data: 2025/05/22.

Lan hau *Creative Commons Aitortu-EzKomertziala 4.0 Nazioartekoa* lizentzia baten mende dago

LABURPENA

Artikulu honetan euskal gatazka armatuan militatutako emakumeen genero-irudikapen literarioak aztertuko dira, Ipar Irlandako gatazka armatuan ekintzaile izandako emakumeen irudikapen literarioen analisiak aintzat harturik, gatazken arteko zubiak eraikiz. Literatur Kritika Feministaz eta Narratologiaz baliatuz, bi eleberri aztertuko dira: Uxue Alberdiren *Jenisjoplin* (2017) eta Itxaro Bordaren *Susmaezinak* (2019). Laburbilduz, horietan diskurtso eta praxi feministen zantzurik atzeman bada ere, bi eleberrietan estereotipo patriarkalak erreproduzitu dira, *femme fatale*arena nagusiki, eta horrek erakusten du IRAko emakume militanteen irudikapenen azterketek adierazi dutena gurean ere betetzen dela.

Gako hitzak: gatazka armatua; genero-estereotipoak; agentzia; oroimen historikoa; Literatur Kritika Feminista.

RESUMEN

En este artículo se analizarán las representaciones literarias de mujeres militantes en el conflicto armado vasco, desde una perspectiva de género y entablando un diálogo con investigaciones literarias del conflicto armado norirlandés. A través de la Crítica Literaria Feminista y la Narratología se analizarán dos novelas: *Jenisjoplin* (2017) de Uxue Alberdi y *Susmaezinak* (2019) de Itxaro Borda. Aunque se hayan identificado signos de discursos y praxis feministas, ambas novelas reproducen estereotipos patriarcales, principalmente el de la *femme fatale*, coincidiendo con lo señalado en los análisis de las representaciones de mujeres militantes del IRA.

Palabras clave: conflicto armado; estereotipos de género; agencia; memoria histórica; Crítica Literaria Feminista.

ABSTRACT

This article analyzes the literary representations of women combatants in the Basque armed conflict from a gender perspective, establishing a dialogue with various representations of women activists in the Northern Irish armed conflict. Through Feminist Literary Criticism and Narratology, two novels will be analyzed: *Jenisjoplin* (2017) by Uxue Alberdi and *Susmaezinak* (2019) by Itxaro Borda. To sum up, although signs of feminist discourses and praxis have been identified, both novels reproduce patriarchal stereotypes, primarily that of the *femme fatale*, aligning with what analyses of the representations of IRA women combatants have pointed out.

Keywords: armed conflict; gender stereotypes; agency; historical memory; Feminist Literary Criticism.

1. SARRERA. 2. LEKUKOTZA ERREALEN ANALISI FEMINISTAK: ETA-KO ETA IRA-KO EMAKUMEZKO KIDEEEN ARTEKO ZUBIAK ERAIKITZEN. 3. IRA-KO EMAKUMEEN IRUDIKAPEN LITERARIOEN ANALISIEK ADIERAZITAKO ESTEREOTIPOAK. 4. UXUE ALBERDIREN *JENISJOPLIN* (2017). 5. ITXARO BORDAREN *SUSMAEZINAK* (2019). 6. ONDORIOAK. 7. ERREFERENZIAK.

1. SARRERA

Orobat, orriotan proposatzen den ibilbide analitiko-kritikoak lotura estua du oroimen historikoarekin eta literaturak horrekin duen harremanarekin, eta materialismo kulturalak ezarritako premisa nagusietako batean oinarritzen da, alegia, ekoizpen kultural orok elikatzen duela oroimen hori eta, beraz, arreta kritikoa merezi duela (Dollimore & Sinfield, 1985; Williams, 1989)¹. Egun, euskal gatazka armatuaren inguruan ardaztutako literatur lan ugari topa daiteke euskal literaturan, bai eta horiek zinemara egokitu edo serie bilakaturiko bertsoietan ere, nahiz eta Ipar Irlandako gatazka armatuaren inguruko ekoizpen literarioarekin alderatuta kopurua murriztagoa den. Horren adierazle, Patrick Magee IRAko kide ohiak 2001ean argitaratutako *Gangsters or Guerrillas? Representations of Irish Republicans in 'Troubles Fiction'* doktore-tesian «Troubles fiction» izendaturiko alorraren baitan 700 obra identifikatu zituen, hala eleberriak nola ipuin-liburuak. Tracey Icton (2016) ikertzaileak, bestalde, *Troubles Women: Using Creative Writing Practice to Challenge Misrepresentations of IRA Women in Troubles Fiction* doktore-tesia egiteko, hogeita lau emakumezko protagonista baliatu zituen, guztiak ere IRAko kideak. Euskal literaturaren esparrura etorrita, argitalpen-kopurua nekez iristen da ehunera eta, emakume militanteen presentziari

1 Artikulu hau Lorea Azpeitiak 2024ko maiatzaren 3an defendatutako *Gatazka armatuaren oroimena euskarazko narratiba garaikidean genero ikasketen argitan* izeneko doktore-tesi argitaragabea oinarrituta idatzi da.

dagokionez, hamaika emakumezko pertsonaia identifikatu dira 1994tik 2019ra bitarteko ekoizpenetan (Azpeitia, 2024)².

Oroimenaren eta literaturaren inguruko harremanaren gaira etorrita, gatazka armatuen gaia jorratzen duten fikziozko lan horiek bitarteko gisa jarduten dute, besteak beste, oroimenaren igorle gisa eta, era berean, gatazka armatuaren parte izan diren subjektuen irudikapenak transmititzeko bitarteko gisa. Ildo horretatik, ez litzateke okerra pentsatzea irakurle askorentzat fikziozko irudikapen horiek izango direla gatazka armatuaren garaira hurbiltzeko bitartekari aski eskuragarri eta eraginkorrak (Azpeitia, 2024; Icton, 2016; Magee, 2001). Hala, Samara Velte ikerlariak *Euskal gatazkaren memoria mediatuak: gazteek iragan kolektiboarekiko dituzten pertzepzio eta posizionamendu estrategien analisi diskurtsiboa* (2023) doktore-tesian ondorioztatu duena gogoan izanik, kontziente gara literatura oroimenaren eraikuntza narratiboaren ikuspegitik gehien ikertu den eremu mediatiko-kulturaletako bat izanagatik, gaur egun gatazka armatuaren inguruko pertzepzioarekiko duen eragina, ikus-entzunezko elementuekin alderatuta, mugatua dela. Edonola ere, egitate horrek adorea eskaintzen du gatazka armatuaren errepresentazioei kritikoki erreparatzen jarraitzeko. Hain zuzen, Velte (2023) 1990eko hamarkadaren amaieran eta 2000ko hamarkadaren hasieran jaiotako lekukoak diskurtsoak analizatuz ondorioztatu du gazteek gatazka armatuaren historiari buruz bernarratibizatzen dituzten oroitzapenak ia osoki mediatuak direla, eta besteak beste, dispositiboaren diskurtsoek eragina dutela horretan. Egitate horren, fikziozko irudikapenen eta genero-estereotipoen arteko lotura eginez, ordea, nekez jartzen da zalantzan, oro har, iturri horiek hedaturiko genero-iruditeria, eta gisa horretara, besteak beste, gatazka armatuaren genero-iruditeria hegemoniko eta patriarkala berrelikatu eta betikotzen da. Horrek, halaber, eragin zuzena du euskal gatazka armatuari buruzko literaturan islatzen diren subjektu-posizioen eraikuntzan (Azpeitia, 2024, 51. or.). Gogoeta-ildo horri heltzen dio Susan Lanser (1986, 344. or.) narratologo feministak, eleberriek genero-irudikapenekiko jokatzen duten rol erreferentziala azpimarratzen duenean, hori izanik Literatur Kritika Feministaren premisa nagusietako bat.

Ildo horretatik, euskal gatazka armatua fikzioaren bidez maiz irudikatu bada ere, gatazka horretan engaiatutako emakumezko pertsonaiak gutxi dira gizonezko pertsonaien aldean, edozein izanik ere arakaturiko alor artistikoa, eta bereziki gutxi dira militante aktibo eta autonomo gisa irudikatu diren emakumezko pertsonaia literarioak. Gainera, sarri, agentzia horiek desitxuratu egiten dira estereotipo tradizional eta, maiz, faltsuen gainean eraikiak direlako (Azpeitia, 2024). Ordea, gertakizun hori ez da euskal literaturako irudikapen literarioen berezitasuna, besteak beste, Ictonek (2016, 74. or.) ere gauza bera ondorioztatu baitu Ipar Irlandako gatazka armatuaren inguruko fikzioan emakumeek izan duten errepresentazioa aztertu ostean.

2 Orriotan aipatzen diren ikerketek, hala anglosaxoiek nola euskaldunek, helduen literatura narratiboa dute ikergai.

Abiaturatik argitu nahi da orriotan «emakume» eta «gizon» terminoak sozialki hala irakurriak diren gorpuztei erreferentzia egiteko baliatuko direla eta hizkuntzaren ekonomian oinarrituz, sarritan etiketa soil horiek baliatuko direla.

Beraz, irudikapen literario horiek genero-ikuspegitik aztertzeak garrantzi handia du, besteak beste, aukera ematen baitu hedatzen duten genero-iruditeria patriarkala seinlatu eta, oroimen kolektiboaren berrelikatzea agerian jarritz, dinamika patriarkalak hausten ahalegintzeko.

Hain zuzen ere, azterlan honen ideia nagusien artean, azken urteotan Euskal Herriko Mugimendu Feministak euskal gatazka armatua birpentsatzeko sustatu duen planteamendu kontzeptuala dago. Oro har, Euskal Herria gatazka armatuan murgilduta bizi izan den heinean, «euskal gatazka» izendatu izan da ETA erakundea sortu, haren proiektu politikoa defendatzeko biolentzia erabiltzea erabaki, ekintza armatuak gauzatu, biolentzia armatuaren bidea uztea ebatzi eta erakundea desegin bitarteko aroa (EHBFF/Emagin, 2017). Horretaz gain, Espainiako eta Frantziako estatuen indar errepresiboen eta ETAREN biolentziaren arteko elkarreraginetik sortutako bortizkeriarekin lotu izan da «euskal gatazka», dinamika biolento horri izaera unibertsala esleituz eta arreta mediatiko zein soziopolitiko behiena erakarrit (Esteban, 2017). Alabaina, gatazka horri osotasun-izaera eman bazaio ere, garrantzitsua da kontuan izatea, gatazka armatu horrek iraun duen bitartean, gatazka politiko eta sozial gehiago egon direla eta, beraz, «euskal gatazka» hori, ezer izatekotan, gatazka hegemonikoa izan dela, gainerako gatazka politiko, sozial, ekonomiko, kultural eta abarri itzal egin diena (Albizu & Saez de Egilaz, 2022; Atutxa & Retolaza, 2021; Azpeitia, 2021, 2023, 2024; Dañobeitia, 2021; EHBFF/Emagin, 2017; Esteban, 2017; Galardi, 2018; Goikoetxea, 2016; Goikoetxea et al., 2020; Hamilton, 2007; Odriozola, 2016; Rodríguez, Z., 2015; Ruiz Torrado, 2016; Ruiz Torrado, et al., 2019). Gogoeta-ildo horri loturik, feminismoaren askotariko erronketako bat da orain arte aintzat hartu ez diren gatazkek, marjinetan utzi direnak edo ikusezinak izan direnak erdigunera ekarri eta horien ondorioez hausnartzea (Goikoetxea, 2016).

Azterlan honen muinari dagokionez, ezinbestekoa da azpimarratzea gatazka armatuaren testuinguruan nahasita egon diren eragileen artean emakumeen partaidetza, oro har, bazterrekotzat jo izan dela eta, gehienbat, eragile pasibo edo biktima gisa irakurriak izan direla. Alabaina, euskal gatazka armatuaren inguruko genero-iruditeria tradizionalan genealogia maskulinoa betikotzen duten kultur elementu tradizionalak aldarrikatutakoaren kontra, Itziarren eta Joxepa Mendizabalen roletik harago doazen esperientziak irudikatu dira euskal literaturan, bai eta aitarena bakarrik ez den etxerik ere. Hori dela eta, ezinbestekoa da euskal gatazka armatuan parte hartu duten emakumeen agentziei erreparatzea, hala errealitatean nola fikziozko irudikapenetan, gatazkaren memoria zintzoki osatzen jarraitu nahi bada. Beren parte-hartzea ikusarazteaz gain, aktore eta eragile gisa izan duten eginkizuna hobeto ulertzen eta ezagutzen lagunduko duten proposamenak behar dira (Gallagher et al., 2001) eta, hain zuzen ere, azterlan honek erronka horri heltzen dio, lehenago euskal antropologia eta soziologia feministaren esparruan egin diren ekarpenei jarraipena emanez (Aretxaga, 1988; Dañobeitia, 2021; Esteban, 2018; Etxebarrieta & Rodríguez, 2016; Hamilton, 2007; Odriozola, 2016; Rodríguez, Z., 2013, 2015, 2017; del Valle et al., 1985), eta euskal literatur kritikaren esparruan berriagoa den ildoari jarraikiz (Atutxa & Retolaza, 2021).

Bide horretan, ordea, Ipar Irlandako gatazka armatuaren isla literarioak aztertu dituzten lanak balio handikoak dira euskal testuinguruari heltzeko³. Izan ere, euskal esparrura etorrira, hizpide dugun ikergaiaren inguruan ardaztutako eleberrien eta bertako pertsonaia batzuen inguruko analisirik egon badago ere, gehienetan, eleberriak hartzen dituzte hizpide, oro har, edota bestelako elementu testualetan jartzen dute arreta, protagonisten agentzia politikoari eta genero-irudikapenari berariaz heldu gabe. Halaber, azpimarragarria da analisi horiek ETako emakumeak irudikatu dituzten lehen-lehenengo eleberriei heltzen dietela nagusiki; alegia, batez ere, Laura Mintegiren *Nerea eta biok* (1994) eta Arantxa Urretabizkaiaren *Koaderno gorria* (1998), eta kasu bakan batzuetan Bernardo Atxagaren *Zeru horiek* (1995) izan ohi dituztela aztergai (Gabilondo, 1999; Lasarte, 2011; Olaziregi & Ayerbe, 2016; Ortiz Ceberio & Rodríguez Pérez, 2020; Retolaza, 2021; Retolaza & Serrano, 2012; White, 2005). Gutxi dira, halaber, aitzindarizat jotzen diren *Nerea eta biok*, *Koaderno gorria* eta *Zeru horiek* eleberrien ostean ETako zein inguruko mugimendu politikoetan aktiboki parte hartzen duten emakumeak irudikatu dituzten eleberriak eta, are gutxiago, pertsonaien agentzia berariaz aztertu duten lan akademikoak (Azpeitia, 2024; Egaña, 2019a; Retolaza, 2021; Rodríguez, E., 2015).

Egoera, ordea, oso bestelakoa da Ipar Irlandako gatazka armatuaren testuinguruan IRAko kideen parte-hartzeen fikziozko irudikapenen analisei dagokionez, oro har, eta emakumeen parte-hartzeenari dagokionez, zehazki. Testuinguru horretan aurkitu dira azterketa-eredu gisa baliagarri izan diren ikerketa eta monografiko zenbait, bereziki, Mageeren (2001), Steelen (2007) eta Ictonen (2016) ikerketak. Orobat, gogoeta-ildo horiek aintzat hartzeak aukera ematen du, hainbat testuingurutako azterlanen arteko alderaketa eginez, zubi posibleak eraiki eta euskal gatazkaren errepresentazioari buruzko ikerketaren dimensio unibertsala agerian jartzeko (Azpeitia, 2024, 26.-29. or.). Horretarako, artikulu honetan Uxue Alberdiren *Jenisjoplín* (2017) eta Itxaro Bordaren *Susmaezinak* (2019) aztertuko dira, Literatur Kritika Feministaren eta Narratologiaren argitan.

2. LEKUKOTZA ERREALEN ANALISI FEMINISTAK: ETA-KO ETA IRA-KO EMAKUMEZKO KIDEEN ARTEKO ZUBIAK ERAIKITZEN

Oro har, gerrilla, talde paramilitar eta antzekoen bidez borroka armatuetan parte hartzen duten gizonezkoak, batez ere, dispositiboari loturiko diskurtsoetan, zoro, gaixo, kriminal eta terrorista beldurgarri gisa irudikatzen dira (Atutxa, 2022; Atutxa & Retolaza, 2021; Magee, 2001; Rodríguez, Z., 2013; Steel, 2007; Velte, 2016), eta munstrotze hori areagotu egiten da indarkeria arrazoi politikoek bultzatuta darabilten eta emakume gisa irakurtzen diren gorputzen kasuan (Agra Romero, 2012; Bugnon, 2011; Icton, 2016; MacDonald, 1991; Morrissey, 2003; Pérez, 2012; Rodríguez, Z., 2013; Sjöberg & Gentry, 2007; Steel, 2007). Izan ere, horiek automatikoki «emakume

3 Zenbait adibide aipatzearen, hona hemen erreferentzia bibliografiko esanguratsu batzuk, hurrenkera kronologikoan: Rolston (1989), Pelaschiar (1998), St. Peter (2000), Kennedy-Andrews (2003), Kelly (2005), Steel (2007), Grieman (2010), McCann (2012), Icton (2016).

txarren» saldoan sailkatzeko joera dago (Sjoberg & Gentry, 2007). Sjoberg eta Gentry-ren arabera (2007, 13.-14. or.), oso ikertzaile gutxik irudikatzen dituzte biolentzia darabilten emakumeak aktore arrazional gisa, nahiz eta, kontrara, bortizkeria darabilten gizonezkoak arrazionalki edo logikoki deskribatzeko gai izan. Hain zuzen, arrazionalki jokatzeko aukera da, aurreiritzi patriarkaletan oinarrituta, bortizkeria darabilen emakumeari ukatzen zaiona: «The traditional female offender is pictured as either innocent or irrational because of her gender, much like the traditional image of a woman portrays her as unable to think, reason, or work like a man» (Sjoberg & Gentry, 2007, 18. or.).

Edonola ere, emakumeek askotariko parte-hartzeak izan dituzte gatazka armatuen testuinguruetan. Besterik da zein izan den parte-hartze horri eman zaion balio, aitortza eta trataera, eta zer nolako kontakizunak eraiki diren parte-hartze horien inguruan. Ordea, gatazka armatuak beren gorputz eta existentziak modu berezian zeharkatu ditu. Hain zuzen ere, generoa dela eta, beren parte-hartzea problematikoa bihurtu ohi da, bai beren komunitatearen barnean, baita komunitatetik at ere. Problematika horren hedapenean funtsezko rola dute, batez ere, hedabideek eta askotariko ekoizpen kulturelek, gatazkaren inguruko diskurtso hegemoniko patriarkalak betikitzen baitituzte (Azpeitia, 2024, 93.-94. or.).

Orobat, askotariko kasu-azterketek jasotzen dutenaren arabera (Agra Romero, 2012; Juliano, 2009; MacDonald, 1991), emakumeek egindako delituek, proportzioan gizonek egindakoak baino gutxiago izanik ere, arreta mediatiko handia jaso ohi dute eta ikusmin handia bereganatu ohi dute arau sozialekiko apurtzaile diren heinean, eta hiperekusgarri bihurtzen dira (Agra Romero, 2012; O’Keefe, 2013; Rodríguez, Z., 2013; Sjoberg & Gentry, 2007). MacDonaldeen (1991, 15. or.) arabera⁴, egintza horiek oinarri politikoa duten borroka armatuen testuinguruetan jazotzen direnetan, izaera politikoko horri erreparatu gabe eta bestelako elementuetan arreta jarritz komunikatu ohi dira albisteak, hala nola subjektuaren sexualitatean, itxura fisikoan edota gizonekiko harreman afektibo kalteberek sortutako alienazioan. Ildo horretatik, ETako emakumeen prentsa-irudikapenak aztertu dituen Zuriñe Rodríguezek (2013) antzeko ondorioetara heldu da, eta joera horren izaera unibertsala agerian gelditzen da.

Bestalde, askotan emakume horiek salbuespen gisa aurkeztu ohi dira eta ustezko salbuespen-izaera horren gainean eraiki da, neurri handi batean, talde armatuetan parte hartu duten emakumeen iruditeriarekiko lilura patriarkala (Bugnon, 2011). Ildo horretatik, hiperekusgarritasun horrek indibidualizatu egiten ditu emakume horien esperientziak, eta gisa horretara fokua erdigunean jarritako emakume jakin batzuegan jarri ohi da arreta. Joera horren bidez, batetik, beren militantzia-ibildak alde batera utzi eta bestelako elementuetan jartzen da arreta gehienetan eta, bestetik, gainontze-koen esperientziei itzal egiten zaie. Zuriñe Rodríguezek (2013) azaltzen duen moduan,

4 MacDonaldek (1991) egindako kasu-azterketan hainbat erakunde armatutako hogeit hamar emakume elkarrizketatu zituen, hala nola Alemaniako Armada Gorriaren Frakzioak (RAF/Baader Meinhof), Irlandako Armada Errepublikazalekoak (IRA), Italiako Brigada Gorrietakoak, Palestinaren Askapenerako Herri Frontekoak eta ETakoak.

ETako emakumeen kasuan zenbait izen ezagun badaude ere, apenas jaso da beren militantzia ibilbidearen berri, hain zuzen ere, klandestinitatearekin zerikusia duten kontuez aparte, hedabideek bestelako alderdietan jarri ohi dutelako arreta, hala nola beren bizitza pribatuetan, maitasun gaietan eta bestelako kontu intimoetan.

ETako emakumeen kasuan, historian zehar, beren iruditeria, batetik, amatasunarekin duten harremanetik abiatuta eta, bestetik, gizonekin duten ahaidetasunetik abiatuta eraiki izan da (Dañobeitia, 2021; Hamilton, 2007; Rodríguez, Z., 2013; del Valle et al., 1985), bereziki, hiru ardatz nagusiri erreparatu zaie: lehenik eta behin, ama, emazte, arreba zein neska-lagun gisa duten rolari; bigarrenik, bortizkeriarekin duten harremanari eta, hirugarrenik, beren sexualitateari (Rodríguez, Z., 2013, 166. or.). Bestela esanda, beren inguruan eraikitako diskurtso zein irudietan, sistematikoki, beren genero-erregimenari egin izan zaie erreferentzia. Ez da kasualitatea, ordea, ETako emakumeen inguruko narratibak hiru ardatz nagusi horien gainean eraiki izana, ikerketa zientifikoek adierazten dutenaren arabera, kasuan kasuko ñabardurak gorabehera, horietatik baitira emakumeek biolentzia arrazoi politikoengatik erabiltzeko hautua egitea azaltzeko baliatzen diren hiru narratibarik ohikoenak, hain zuzen ere: ama, gaiztoa eta puta (Agra Romero, 2012; Dañobeitia, 2021; Hamilton, 2007; Macdonald, 1991; O’Keefe, 2013; Rodríguez, Z., 2013; Sjoberg & Gentry, 2007; Steel, 2007). Halaber, ikerketek adierazi dute narratiba horiek historia osoan zehar hedatu direla eta erlijioek, kulturek eta estatuek elikatu izan dituztela, eta diskurtso horiek, itxuraz, emakumeek biolentzia erabiltzeko hautua egin izana azaltzen ahalegintzea helburu badute ere, funtsean, emakumeen agentzia ukatu eta kondenatu besterik ez dutela egiten (Sjoberg & Gentry, 2007). Ildo horretatik, MacDonalde (1991) egindako kasu-azterketan, askotariko kasuetako lekukotzak aztertu ostean, ondorioztatu du hamaika direla prentsan emakume horien agentzia deslegitimatze baliatzen diren estrategiak, hala nola fokua beren sexualitatean jartzea eta esplizituki lesbiana gisa aurkeztea hori arbuigarria bailitzan; itsusiegiak izanik arreta emateko erailtzen dutela adieraztea; gizonenganako erakarpn sexualak liluratuta terroristen sareetan ederrak edo inozoak izateagatik erori direla baieztatzea; erotutako feministak direla, eta abar. Irudikapen horien guztien helburua bera da, ordea: gizartean emakume horiekiko sinesgaitzasuna eta izua sortu eta hedatzea eta, halaber, beren generoari ez dagokion zerbait egiten ari direla adieraztea (Azpeitia, 2024, 96. or.; MacDonald, 1991). IRAko emakumeen prentsa-irudikapenak aztertu dituen Talbot (2001) ere antzeko ondorioetara heldu da: prentsan emakume horiek muturreko feminista gisa aurkezteko joera dagoela, gizon batekiko harremanagatik besterik ez direla engaiatu, erakunde armatuan soilik laguntza-zereginetan parte hartzen dutela, mentalki tentelak direla, ez-femeninoak edota aurreko edozein aurreiritziren arteko edozein nahasketa: guztiak ere genero-aurreiritzi eta erregimen patriarkalaren mende sortutako irudikapenak dira (Azpeitia, 2024, 96. or.).

Laburbilduz, euskal gatazka armatuaren kasuan, ETako emakumeen lekukotzek haien gainean eraikitako diskurtsoek sistematikoki hedaturiko argudioez oso bestelako ezinegon politikoak eta militatzeko arrazoiak azaltzen dituzte, eta horixe bera ondorioztatzen dute bestelako nazio-askapenerako borroka armatuetan engaiatu diren emakumeen kasuak aztertu dituzten ikerketek (Aretxaga, 1997; Icton, 2016; MacDonald, 1991; O’Keefe, 2013; Steel, 2007). Are gehiago, bai euskal gatazka armatuko (Alcedo,

1996; Dañobeitia, 2021; Hamilton, 2007; Rodríguez, Z., 2017), bai bestelako gatazka armatuetako lekukotzek (Aretxaga, 1997; Icton, 2016; MacDonald, 1991; O'Keefe, 2013; Steel, 2007) adierazten dute ez dutela bizi izan diskurtso estereotipatu nagusiek adierazten duten genero-desberdinkeriarik, alegia, horiek diotenaren kontra, askotariko motibazio politikoek bultzatuta militatu dutela erakunde armatuetan. Halaber, askotariko lekukotza horiek sistematikoki gezurtatzen dute emakume horien gainean eraikitako estereotiporik hedatuena: gizon batekiko maitasun erromantikoagatik sartu izana erakunde armatuan (Azpeitia, 2024).

3. IRA-KO EMAKUMEEN IRUDIKAPEN LITERARIOEN ANALISIEK ADIERAZITAKO ESTEREOTIPOAK

Jayne Steelek (2007, 22. or.) adierazi du fikziozko pertsonaien egiantzekotasuna konbentzio narratiboekiko atxikimenduaren mende dagoela eta pertsonaiak sinesgarriak izateko ez dela nahikoa pertsona errealak imita ditzaten. Bestela esanda, irudikatutako pertsonaiak sinesgarriak izan daitezten kolektiboki onartu diren fikziozko pertsonaiak eta eredu bat finkatu dutenak imitatu behar dituztela, zeharka bada ere. Horretaz gain, Steelen arabera (2007), idazlanok onartutako konbentzio narratiboak erreproduzitu behar dituzte sinesgarri izatekotan (Azpeitia, 2024, 48. or.). Ordea, Joanna Russ (1971) literatur kritikari feministak, idazleen irudimenaz ari zela, zera adierazi zuen: edozein idazlek irudimena uste baino mugatuagoa duela, hain zuzen, marko eta kultura patriarkalaren baitan sortzeak ikuspegia baldintzatzen duelako eta dagoeneko barneratutako usteetatik abiatzen delako, izan kontzienteki, izan inkontzienteki.

IRako emakumeen irudikapen literarioei dagokienez, Ictonek (2016, 74. or.) ondo-rioztatu du fikziozko irudikapenek zerikusi gutxi dutela testigantzek adierazitakoarekin. Aduaren arabera (Icton, 2016, iii. or.), IRAko kideen literatur errepresentazioak oro har aintzat hartuz gero, proportzioan gutxi dira irudikatutako emakumezko pertsonaiak eta, sarritan, desitxuratuta irudikatzen dira. Hala, Steelek (2007) adierazi moduan, haien inguruko uste okerretatik eratorritako estereotipoekiko leialtasun zein mendekotasuna agerian gelditzen da. Halaber, Ictonek (2016) baieztatu du ez duela aurkitu IRAko emakume baten historia modu errealista eta sinesgarrian landu duen eleberririk; bestela esanda, ez du identifikatu IRAko emakumeek kontatutako esperientzia errealetan oinarrituta dagoen pertsonaiarik, ez argumentuaren kausa-efektuari erreparatuz, ez eta pertsonaia femenino horien karakterizazioari dagokionez: irudikapen ez-errealistak eta estereotipo sexistetan oinarrituak identifikatu ditu, nagusiki.

Hala, estereotipoek askotarikoa den errealtatea azkar hautemateko estrategia gisa segurtasuna eskaintzen dutela jakitun, Mageek⁵ horietatik aldentzen diren irudikapenek irakurleen begietara ez sinesgarri izateko arriskua dutela ohartarazten du,

5 Mageek (2001, 114. or.) nagusiki protagonista maskulinodun eleberririk ikertu baditu ere, egiten du aipamenik bai emakumezko egileen ekarpenen inguruan, bai horiek sortutako irudikapenekiko duten loturaren inguruan ere.

Gopeguik (2011) zein E. Rodriguezek (2011) adierazi moduan. Ordea, besteak beste, emakumezko egileek irudikapen irudimentsuagoentzat bideak zabalduko dituztela iragartzen du Mageek (2001, 144. or.). Aurreikuspen horri jarraikiz, Steelek (2007) aztertutako askotariko ekoizpen-sortan nagusi diren egiletza maskulinodun obretan hedaturiko irudikapenei aurre egiteko, gizonezkoen kontakizun hegemonikoei erresistentzia egiten ote dieten ala ez egiaztatu nahian, emakumeek sortutako testuak aztertzeko, hala nola Mary Costello, Jennifer Johnston eta Deidre Maddenek. Besteak beste, estereotipo femeninoak deseraikitze saiakerarik egiten ote duten aztertzeko, lehenago aurreratu den moduan, identifikatutako estereotipo nagusiak izanik batetik, «Mother Ireland» edota *femme fatale* gisa irudikatutako terrorista, bai eta etxeko esparruaren politizazioa ere, eta irudikapen horiei aurre egiteko itxaropen-iturritzat jotzen ditu etorkizunean emakume-posiziotik egingo diren literatur ekarpenak.

Laburbilduz, Mageeren (2001), Steelen (2007) zein Ictonen (2016) gogoetak aintzat hartzeak aukera emango du, azterlan honen eta horien arteko alderaketa eginez, zubi posibleak eraiki eta euskal gatazkaren errepresentazioari buruzko ikerketa honen dimentsio unibertsala agerian jartzeko.

4. UXUE ALBERDIREN *JENISJOPLIN* (2017)

Jenisjoplin (2017) Uxue Alberdi euskal idazle eta bertsolariak argitaratutako bigarren eleberria da⁶. Alberdik, idazle gisa, 2005ean ekin zion bere ibilbideari, Igartza beka eskuratzearekin batera. Honela, *Aulki bat elurretan* (2007) ipuin-liburua argitaratu zuen 2007an, eta bi urte geroago, *Aulki-jokoa* (2009) izeneko lehen eleberria. 2013an *Euli-giro* (2013) ipuin-liburua argitaratu zuen eta 2017an, bestalde, hizpide izango den *Jenisjoplin* (2017). Eleberriak sona handia izan zuen euskal irakurleen artean, eta horren adibide da, besteak beste, 2017ko 111 Akademiaren Saria jaso izana (Aldekoa, 2022; Azpeitia, 2021, 2023, 2024). Bidenabar, eleberria gaztelaniara eta ingelesera itzuli da. Horretaz gain, Alberdik 2019. urtean *Kontrako eztaarritik* saiakera plazaratu zuen eta lan horrekin Euskadi Saria irabazi zuen. Ondoren, 2020an, *Dendaostekoak* (2020) kronika literarioa argitaratu zuen⁷.

Alberdik ibilbide literario horretan askotariko gatazka sozial eta politikoei heldu die: *Aulki bat elurretan* eta *Euli-giro* ipuin-liburuetan, bikote-harremanen baitako gatazka eta norberaren baitakoak jorratu zituen, hurrenez hurren; *Aulki-jokoa* eleberrian, ordea, 1936ko Gerra Zibilari eta horren inguruko oroimenaren gaiari heldu zion. Bestalde, artikulua honetan aztertuko den *Jenisjoplin* eleberrira hiesaren eta haren inguruko gizarte-asalduraren oroimena ekarri zituen, baita euskal gatazka armatuaren eta

6 Alberdi, idazle eta bertsolari izateaz gain, itzultzaile, literatur tailerren irakasle, iritzi artikulugile eta letragile ere bada. Kazetaritzan lizentziatu zen eta, besteak beste, Euskadi Irratian eta *Berrria* egunkarian aritu da lanean.

7 Helduentzako literatura idazteaz gain, 2011n haur-literatura ere idazten hasi zen. Urte hartan *Ezin dut eta zer?* ipuina argitaratu zuen eta geroztik haurrentzako beste hainbat liburu idatzi ditu. 2016an Haur eta Gazte Literaturako Euskadi Saria irabazi zuen *Besarkada* (2015) izeneko lanarekin.

horrekin lotutako ilegalizazio-prozesuen oroimena ere (Azpeitia, 2021, 2023, 2024). Laburbilduz, June Fernándezek (2020) nabarmendutakoaren ildotik, Alberdiren literatur ekoizpenen ardatzean, besteak beste, mundua kontatzeko zilegitasunaren inguruko kezka, heroien kultura zalantzan jartzeko grina eta bazterrekotzat jotzen diren errebeldeak ikusarazteko asmoa antzeman daitezke. Baieztapen hori nabarmena da, esate baterako, *Aulki-jokoa* eta *Jenisjoplin* eleberrietan. *Aulki-jokoa* eleberrian 1936ko Gerra Zibilaren oroimena da gai nagusia eta, Amaia Serrano (2019) ikerlariak baieztatu duenez, Alberdi da helduen literaturan gerra horri buruzko oroimen-idazketan murgildu den lehen emakume eleberrigilea. Eleberri horretan, gainera, emakumezko protagonistei ahotsa emateko hautu kontzientea egin zuen Alberdik, 1936ko gerraren oroimenari buruzko ikuspegi literarioa zabaltzeko. Orobat, ekarpen literario horrekin Alberdik agerian jarri zuen gerra testuinguruetan ohikoa den hegemonia maskulinoa eta, era berean, horri aurre egiteko nahia antzematen zaio, batetik, emakumezko egile gisa gai hori landu duten euskal idazleen generoa arrakalatzeko eta, bestalde, emakumeen testigantzei ahotsa, protagonismoa eta zilegitasuna ematen dielako (Azpeitia, 2021, 2023, 2024).

Aulki-jokoa eleberriarekin ekindako bideari jarraitzen dio Alberdik *Jenisjoplin*⁸ eleberrian, 1980ko hamarkadako berunezko urteetatik aro garaikidera bitarteko euskal gatazka armatuaren testuinguruan girotu du bere azken eleberria. Horretaz gain, heroinaren eta hiesaren gatazka ere presente daude, Euskal Herriaren historian berebiziko eragina izan duten eta izaera hegemonikorik izan ez duten gatazkek eleberrira ekarriz (Azpeitia, 2021, 2023, 2024). Eleberriaren hastapenetan deskribatzen den testuinguru soziopolitiko eta historikoak protagonistarenganako lehen hurbilketa baldintzatzen du; izan ere, Nagore irrati libre bateko kudeatzaile izategatik atxilotzeko arriskuan dago, atxilotze hori Euskal Herriko gatazka armatuaren testuinguruan kokatzen den sarekada baten ondorio izanik. Bestela esanda, protagonista militantzia politikoagatik jazarria da. Horretaz gain, eleberrian zehar etengabe azpimarratzen da euskal gatazka armatuarekin duen lotura, eta azterlan honetan aintzat hartzeko beta eskaintzen du.

Eleberriaren argumentuari dagokionez, 1980ko hamarkadan Euskal Herriko langile-auzo batean jaiotako emakumearen istorioa du kontagai, haurtzaro eta nerabezaroko giro sozial eta politiko gatazkatsuak eta, batez ere, aitaren partetik jasotako langile-klasearen kontzientziak pertsonaiaren egitura eta eraikuntza emozionalean eragin handia du. 2010. urtean, ordea, hiesa diagnostikatzen diote eta horrek ordura arte bizitzari aurre egiteko baliatutako mekanismoak eraisten dizkio, bere burua berrasmatzera derrigortuz. Testuan zehar, halaber, gaixotasunari buruz egindako gogoetek eta euskal gatazka armatuari buruzkoek elkar elikatzen dute etengabe, eta protagonistaren berrasmatze-prozesua euskal gatazkaren aro armatuak euskal gizartean izan duen eraginarekin harremanetan irakurtzera bultzatzen du irakurlea⁹.

8 Eleberriaren izenburuak eleberriko protagonistaren ezizenari egiten dio erreferentzia, aitaren abeslari kuttun Janis Joplinen omenez jarritakoa. Protagonistak, egiatan, Nagore Vargas du izena.

9 Lotura horren adierazle metaforikotzat jotzen da eleberriaren amaieran, Nagore eta Luka bikotekidea Geterian atseden hartzen daudela, ageri den otarrainaren metafora (Azpeitia, 2021, 2023, 2024).

Eleberriak hiru hamarkada biltzen ditu, eta garai-aldaketa horiek lotura estua dute protagonistak subjektu gisa egiten duen ibilbidearekin, identitate-krisiarekin eta haren berrasmate-prozesuarekin, nahiz eta ibilbide hori ez den hurrenkera kronologikoan deskribatzen. Batetik, 1980ko hamarkada gorabeheratsua azaltzen da, euskal gatazkaren berunezko urteak eta heroinaren kontsumoak sortutako krisia zein horrekin batera azaldu zen hiesarena; bigarrenik, 1990eko hamarkadaren amaierako eta 2000koaren hasierako urteetan protagonistaren kontzientzia politikoa ernatzen den giroa azaltzen da (gaztetxe-giroa, Ikasle Abertzaleak eta Segi); eta, azkenik, 2010. urte inguruko garaia deskribatzen da, hiesaren diagnostikoaren aroa, diagnostiko hori izanik narrazioaren gertaerarik garrantzitsuena eta eleberriaren ildo narratiboa baldintzatzen duena. Diagnostiko horrek denbora-lerroan, gutxi gorabehera, bat egiten du euskal gatazka armatuaren historian inflexio-puntua izan denarekin; alegia, 2011. urtean ETAk armak behin betiko utziko zituela adierazi zuen une historikoarekin. Gertakizun hori, halaber, jasota dago eleberrian eta leku esanguratsua hartzen du bertan (Azpeitia, 2021, 2023, 2024).

Eleberriaren egiturari dagokionez, hiru atal nagusitan banatuta dago eta bi narratio-ildo nabarmen daude: batetik, orainaldian narratutakoa, 2010eko irailaren amaieran hasi eta 2014ko uda hasierara artekoa eta, bestalde, protagonistaren identitatearen eta izaeraren eraikuntza ulertzeko lagungarri diren iraganeko pasarteak biltzen dituen, 1978an Nagoreren izeba Karmen hamaika urterekin heroinaren mende erortzen denetik 2006ko otsailera bitarteko tartea kontagai duena (Azpeitia, 2024).

Nagore pertsonaiaren karakterizazioari dagokionez, haren izaera lau ardatz nagusik gurutzatzen dute: lehenik eta behin, euskal gatazka armatuak; bigarrenik, hiesaren eta horren kontrako gatazkaren genealogiak; hirugarrenik, langile-klasearen borrokak eta kontzientziak eta, azkenik, kontzientzia eta borroka feministak zein horrekin loturiko sexualitateak. Ildo horretatik, garrantzitsua da azpimarratzea eleberrian esplizituki adierazten dela zapalkuntza-alderdi horien intersekzioaren kontzientzia (Azpeitia, 2024, 389. or.).

Protagonistaren militantzia politikoari dagokionez, Nagorek Bilboko Txurdinagako institutuan hasten denean ekiten dio, Ikasle Abertzaleak taldearen baitan, zehazki, ibilbideari (167. or.). Nagore ezker abertzalearen giroan murgilduz doan heinean¹⁰, Segiko gazteekin hasten da harremanetan eta giro horretan murgilduta egiten ditu kazetaritzako ikasketak. 2005ean, eleberriaren orainaldian atxilotzeko arriskuan jartzen duen Libre izeneko irrati librea sortu zuen beste kide batzuekin batera. Ildo horretatik, eleberriaren lehenengo orrialdeetan argitzen da, irrati horren bidez ETArekin kolaboratzea eta terrorismoari gorazarre egitea leporatu dietelako daudela Nagore eta

10 Nagore Vargas Ikasle Abertzaleak-en parte den garaian, hots, 2000ko hamarkadaren hasieran, talde horrek harreman estua zuen ezker abertzalearekin eta mugimendu horren inguruko giro politikoarekin. Ordea, jakitun gara, egun, bi ildo politiko bereizi direla eta, hortaz, alde aurretik argitu nahi genuke, bata bestearen luzapen gisa deskribatzen dugun kasuetan, une historiko jakin hartan zuten loturaz ariko garela.

haren kideak atxilotzeko arriskuan (Azpeitia, 2024). Hain zuzen, 2002an Espainiako Auzitegi Nazionalak, Baltasar Garzón epailearen aginduz, Segi gazte-erakundea legez kanpo utzi zuen Hego Euskal Herrian eta 2007an, berriz, erakunde terroristatzat jo zuen (Agirretxe, 2016).

Nagoreren militantziaren inguruan eraikitako genero-iruditeriari dagokionez, azpimarragarria da bere burua, diskurtsiboki, zaintzaile-roletik eta pasibotasunetik urrun eta militante/borrokalariaren figuratik gertu autokarakterizatzen duela. Esate baterako, eleberraren hasieran amatasunari uko egiten dio eta, sexualitatea, erreproduktzio biologikoarekin baino gehiago, adiskidetasunarekin lotzen du esplizituki (Azpeitia, 2024, 393. or.). Halaber, Nagoreren gaixotasunaren harira, gorputz gaixoaren zaintza banatu egiten da eleberriko pertsonaien artean (aita, ama, Irantzu, Luka), bakoitzak bere modura zaintzaile-rola hartuz eta elkar osatuz. Laburbilduz, eleberrri honetan ardurara hori ez da, inondik ere, amaren figuren gain osoki eta eksklusiboki geratzen. Dagoeneko adierazgarria da Nagorek «neba-arreben» (Alberdi, 2017, 11. or.) sarean eta zaintzan jartzen duen enfasia eta babes-sare hori, hain zuzen, familia nuklearretik kanpo kokatzea, neba-arreben ahaidetasunarekin lotzen baititu ohaide dituen lagunak. Protagonistak babes-sare trinkoa du eta hori esanguratsua begitantzen zaigu, batez ere, emakume militante isolatuaren estereotipoa gainditzen duelako nabarmen (Azpeitia, 2024, 395. or.). Ordea, Nagore ETako kidea ez bada ere, interesgarria da ETaren inguruko genero-iruditeriaren harremanean nola eraikitzen den, batetik, estatuak terroristatzat jo duen Segi mugimendu politikoaren ingurumariaren parte delako eta, bestalde, gatazka armatuaren iruditeriak pertsonaiaren identitatea zeharkatu duela sarritan azpimarratzen delako. Ildo horretatik, bere burua borrokalari gisa deskribatzen du, garaiko testuinguru historiko eta soziopolitikoari loturik:

80ko eta 90eko hamarkadetako krispazio-giroak guztiz egiten zuen bat nire egitura emozionalarekin: justizia-grina, biolentziarako predisposizioa, autoritatearen kontrako jarrera, gainezka egindako amorrua, territorioaren defentsa hil edo bizikoa, arbasoak mendekatzeko premia, ausardiaren gorazarre soziala eta gatazkak zuzenean eta pertsonalki interpelatua sentitzea hain zen naturala nire kasuan, barne- eta kanpo- pultsioen arteko sintoniak normalitate-sentsazio ia etxeokoa sortzen baitzidan (Alberdi, 2017, 178.-179. or.).

Militantzia-eredu tradizionalarekin lotutako estereotipoekin jarraituz, ordea, Nagorek atxilotzeko arriskuan dagoela, erosketak egitetik bueltan, polizia zelatan duela somatzen du, eta haien aurrean proiektatzen duen etxeo-andre ezinduaren irudiak eszenari «domestikotasun erridikulua» (Alberdi, 2017, 16. or.) gehitzen diola adierazten du protagonistak. Bestela esanda, militante politiko izateagatik poliziaren jomuga dagoen subjektuak tradizionalki genero femeninoari lotzen zaion jardura egiten ikusteak etsaiaren aurrean epikotasun oro galarazten diola eta, funtsean, subjektu politikoaren izaera lausotzen diola iradokitzen du Nagorek. Irudi horrek, laburbilduz, zerikusi gutxi du *femme fatale*aren estereotipoarekin, halaxe autokarakterizatzen bada ere Nagore, aurrerago (Alberdi, 2017, 116. or.). Bestalde, Karrak atxilotuta dagoenean entzuten duenez, poliziak Nagore gutxietsi egiten du hiesa diagnostikatu diotela jakitean (Azpeitia, 2024): barre egiten diote, batetik, gaixotasun horrekin lotu izan den

estigma mahai gainean jarriz, «Claro, con la enfermedad de las putas y los yonquis...» eta, bestalde, puta gisa irainduz: «Ya tiene lo que se merece la muy zorra» (Alberdi, 2017, 80. or.)¹¹.

Azkenik, ordea, munstroaren narratibari ere keinu egiten dio Alberdik eleberrian, zapalkuntza-egoera irauliz. *Vagina dentata* aipatzen da (Alberdi, 2017, 150. or.), tradizionalki emakumeak arriskutsu gisa aurkezteko baliatu izan den irudi mitologikoa. Alberdik, ordea, irudikapen patriarkal hori emakumearen botere-sinbolo gisa irudikatzen du eleberrian, hiesaren diagnostikoak protagonistaren sexualitatean sorturiko ezintasunari umoretik heltzen dionean: gisa horretara, jatorriz elementu mitologiko patriarkala dena bereganatzen du (Azpeitia, 2024, 396. or.): «– Entzuten al dion heure buruari? “Izter artean munstro bat zaukaat”. Irribarre etsi bat atera zidan. – *Vagina dentata* –egin nion txistea» (Alberdi, 2017, 150. or.).

Nagoreren militantzia politikoari dagokionez, gainerako kideekin atxilotua izateko arriskuan dagoenean, halakorik jazoz gero gerta dakiokena kalkulatu du, eta balizko atxiloketa 2000ko hamarkadaren amaierako testuinguru politikoan kokatu eta dispositibo errepresiboek horren lekuko izandakoek salatutako jokabidea islatzen da testuan (Dañobeitia, 2021; Esteban, 2018): «Ez zegoen sosegurako arrazoi objektiborik batere; azken boladan atxilo eraman zituztenen ehuneko handi batek salatu zituen torturak; irratian bertan lekukotza lazarriak jaso genituen birrin-birrin egindako gazteen ahotik. Jipoiak. Bortxaketak. Umiliazioak» (Alberdi, 2017, 12. or.). Alabaina, eleberrri honetan, diskurtsiboki, emakumeen militantzia azpimarratzen bada ere, Alberdik eraikitako fikzio literario horren praxian subjektu maskulinoa da kartzelaratu eta, beraz, zentzu horretan behintzat, militantzaren irudi hegemonikoa erreproduzitzen da (Azpeitia, 2024).

Horretaz gain, Nagorek gizonetik harreman afektiboen bidez eskuratzen du homologazio soziala, gisa horretara militantzia politikoaren esparruko hegemonia maskulinoa, botere-harremanak eta genero-arrakala agerian utziz. Ildo horretatik, Nagoreren militatzeko motibazioen atzean arrazoi politikoak badaude ere, deskribatzen diren dinamikak estuki loturik daude sexualizazioarekin eta patriarkatuarekin, horixe izanik, nagusiki, pertsonaiak subjektu gisa ahalduzteko eta agentzia politikoa eskuratzeko baliatzen duen bidea. Hala, partzialki betetzen da askotariko lekukotzek eta ikerketek salatutako militatzeko motibazioen inguruko estereotiporik hedatuena; alegia, gizon batenganako harreman heteronormatiboaren bidez murgiltzen dela militantzia politikoan.

Alabaina, Nagorek behin baino gehiagotan azpimarratzen du ETako iruditeria nagusiki maskulinoa, gizonetzkoen bileretara doala dioenean (Alberdi, 2017, 248. or.) zein atentatu-saiakera batean harrapatu dituzten «“mutilei”» atxiloketak ekarriko dizkien

11 Artikulu honetan gai hori lantzeko espaziorik ez badugu ere, interesgarria da ohartzea polizien dialogoak gaztelerez plasmazten direla eleberrian. Joera hori ohikoa da euskal gatazka armatuari buruzko testuetan, hala nola Pako Aristiren *Rosa itzuli da* (2018) eleberrian. Hizkuntzaren erabileraren hautu jakin horren gaineko gogoetak irakurtzeko ikus Retolaza (2021) eta Azpeitia (2024).

ondorioen gainean hausnartzen duenean (Alberdi, 2017, 165. or.). Sarritan iruditeria hegemoniko maskulinoa erreproduzitzen bada ere, zenbait puntualizaziok eta iruzkinak egileak iruditeria horri begirada kritikoz erreparatzen diola susmarazten dute. Horren adibide da, esate baterako, aipatu berri den pasartean «“mutilei”» komatxo artean agertzea, hain zuzen ere, salatuz ETako militanteei erreferentzia egitean jorarik ohikoena izan dela, eskusiboki, termino maskulinoetan mintzatzea, itzal eginez talde horren parte izan diren emakumeen presentziari (Dañobeitia, 2021). Horretaz gain, Nagoreren honako adierazpide honek azken baieztapen hori berresten du: «Gauza bera gertatzen zuan goraetaka aritzen ziren matxoekin: sekula arma bat ukitu gabeak denak» (Alberdi, 2017, 187. or.). Kasu horretan, estereotipo maskulino biolentoari egiten zaio erreferentzia, hain zuzen, diskurtsoaren eta praxiaren arteko arrakala seinatzen da, euskal gatazka armatuaren iruditeria hegemoniko maskulinoa eta biolentia nabarmentzeaz batera (Azpeitia, 2024). Aski esanguratsuak dira protagonistak ETaren behin betiko su-etena iragartzen duen komunikatuaren harira egindako hausnarketak, hain zuzen, genero-iruditeria tradizionalaren kontzientzia eta horren gaineko ikuspegi kritikoa, biak islatzen baitira bertan: «2011ko urriaren 20ko arratsaldeko 19:00etan [...]. Hari musikalean sintonizatuta neukan irratiko albistegian ETak jardun armatua behin betiko uztea erabaki zuela entzun nuen. Adierazpenak emakume ahotsa zeukan. Harritu egin ninduen, eta ez: armak uztearen ideia feminitateari lotua» (Alberdi, 2017, 176. or.).

Iruditeria kolektiboan hedaturiko ETako militantziaren genero-aurreiritzien ondorioz, Nagoreri harridura sortzen dio tradizionalki maskulinoztat jotzen den armen munduan emakumeen presentzia sumatzeak; presentzia hori, gainera, ahotsaren bidez identifikatzen du. Horrenbestez, deigarria da Nagore bera, beste emakume batzuekin batera (Irantzu, kasu), euskal gatazka armatuaren testuinguruan militantea izanik ere, emakume-ahotsa entzuteak harridura sortzea. Bestetik, ordea, «harritu egin ninduen, eta ez» esakunearen bidez, Nagore emakumea hitzari eta ez armari lotzearen ideiaz ari dela susma daiteke. Alegia, horrek protagonistarentzat hautu hori ez dela ausazkoa izan adierazi nahi du eta, hortaz, auzi hori kontraesankor gisa bizi badu ere, kontziente da gatazka armatuetako testuinguruetan hedatu ohi den genero-estereotipo patriarkalez. Orobat, Nagorerentzat ez da kasualitatea emakumeari, bakerantz bidean, hitzaren edo elkarrizketaren bidez lehen adreilua ezartzeko eginkizuna esleitu izana, eta, batez ere, barkamena eskatzekoa, hurrengo pasarte honetan adierazten den moduan: «Berehala hasi zen erreakzio-soka: “aspaldi zen beranduegi”-ren bariazioak. Aurrez prestatuturiko esaldiekin mintzo ziren beren buruaz seguruegi zeuden gizonetzko ahotsak. Errendizio femeninoaren aldeko pultsio maskulinoak bete zituen uhinak. Bortxaren aurkako bortxak. Damu emeak, herra arrak» (Alberdi, 2017, 180. or.).

Laburbilduz, eleberriko hainbat pasartek agerian uzten du protagonistak baduela ETaren genero-iruditeria tradizionalaren eta horrek dakarren duen arrakalaren berri, azken pasarte horretan kasu. Bertan, emakumeak bakearekin eta gizonak bortxarekin lotzea auzi patriarkala dela adierazten du esplizituki, ikerketa zientifiko ugarik baieztatu dutena testura ekarriz (Alcedo, 1996; Aretxaga, 1997; Dañobeitia, 2021; Etxebarrieta & Rodríguez, Z., 2016; Hamilton, 2007; Odriozola, 2016; Poloni-Staudinger & Ortbals, 2013; Yuval-Davis, 1997; West, 1997).

Orobat, Alberdik eleberri honetan, hein handi batean, maskulinitatean eta indarkerian oinarrituta eraikitako tradizio kultural eta politikoari kritika egiten dio, funtsean, epikaren kulturari, eta aldi berean zaurgarritasunari lekua egiten dio. Estebanek (2015) egindako gogoetetan oinarrituta, joera horrek gaur egungo egoera soziopolitikoarekin harreman estua du, XX. mende amaierako eta XXI. mende hasierako subjektu politikoaren krisiarekin; alegia, Alberdiren egitasmo literarioak bat egiten du Estebanen honako aurreikuspen hauekin: «una de las características del País Vasco actual parece ser el descentramiento, la desestabilización de los modelos y sujetos políticos clásicos y las identidades, que están dejando de ser identidades y modelos consistentes, compactos, coherentes» (Esteban, 2015, 83. or.). Proposamen berri-tzaile, ez-estatiko eta ez-koherente horiek egiteko, ordea, gorputzaren dimentsioak berebiziko garrantzia du pertsonaiaren karakterizazioan, eta Nagoreren gorputza eleberriko ardatz nagusietako bat da. Dimentsio horrek, halaber, lekukotza errealean isla literario sinesgarrira hurbiltzen du pertsonaia, gorputzasunak sekulako garrantzia eskuratzen baitu. Ildo horretatik, gorputzaren presentzia eta horrek espazioarekin eta, era berean, emozioekin duen harremana azpimarratzen da. Hain zuzen ere, Estebanek (2015, 80. or.), gorputzasunaren eta emozioen arteko harremanari dagokionez, Franco Berardi filosofo italiarraren proposamen teorikoetan oinarrituta adierazten du mugimendu sozialak eta ekintza politikoak, funtsean, fenomeno fisiko, emozional eta erotikoak direla edo, behintzat, hala irakur daitezkeela. Are gehiago, Estebanek artikulu horretan mahai gainean jartzen duen «presentziaren krisia»¹² guztiz presente dago Alberdiren eleberrian, eta Nagoreren kasuan horren eragiletzat jotzen da hiesaren diagnostikoa: protagonistaren bizitzan inflexio-puntu bat ezarri eta bere identitatea eta bizimodua berrasmatzera derrigortzen du. Preseski, presentziaren krisiak berrasmatzeko ematen duen aukera horretan jartzen du enfasia Fernández-Savater filosofoak (apud Esteban, 2015). Beraz, azpimarragarria da Nagoreren presentziaren krisiak denbora-ardatzean bat egiten duela ETArekin behin betiko su-etenaren iragarpenarekin eta hori ere deskribatzen dela protagonistaren presentziaren krisiaren eragile (Azpeitia, 2024).

5. ITXARO BORDAREN SUSMAEZINAK (2019B)

Itxaro Borda (Baiona, 1959) euskal idazle emankorrenetarikoa da. Hainbat arrazoi-rengatik, bere burua bazterreko edo periferiako idazletzat du (Urkiza, 2006), besteak beste, Ipar Euskal Herrikoa izateagatik eta idazteko bertako euskalkiak baliatzeagatik, batez ere, ikuspuntu ez-burgesetik Ipar Euskal Herriko gizarte katolikoaren eta aber-tzalearen moral eta sinesmen hegemonikoei kritika egiteagatik eta begirada feminis-tatik eta *queer*etik eraikitako proposamen literarioak plazaratzeagatik. Hain zuzen ere, azken bi ikerketa-ildoko horiek jorratzen dituzten literatur kritikarien artean interes handia piztu duen idazlea da Borda (Atutxa, 2008, 2010, 2011, 2014; Gabilondo, 2000, 2006; Lasarte, 2011, 2015; Núñez-Betelu, 2001; Retolaza, 2010). Ordea, Gabilondok

12 Laburbilduz, subjektu jakin baten agentzia murriztea dakarren gertakari garrantzitsu batek eragingo luke «presentziaren krisia».

(2006, 259. or.) baieztatu zuen moduan, paradoxikoki, Borda, euskal literaturako egilerik oparoenatariko bat izanagatik, hein batean marjinala izaten jarraitzen du harreari eta kritikari dagokienez. Horren adibide argia da, hain zuzen, artikulu honetan aztertuko den *Susmaezinak* (2019b) eleberriaren harrera kritiko eskasa, prentsako hiru kritika eta kritika akademikorik jaso ez baitu duela gutxi arte (Azpeitia, 2024). Irakurleei dagokienez ere eleberriaren inguruko isiltasuna izan da nagusi.

Euskal gatazka armatuaren gaiari dagokionez, Bordak sarri landu duen gaia da, *Hiruko* (2003) literatur lan hibridoan, *Boga boga* (2012) eleberrian, *Odolak su gabe diraki* (2019a) antzezlanean eta aztergai izango den *Susmaezinak* (2019b) eleberrian, azkenik. Alabaina, horien artean *Susmaezinak* izanik ETako emakume bat protagonista gisa irudikatu duena, azterlan hau eleberri horren analisisan zentratuko da.

Eleberriari dagokionez, Bordak aurretik argitaratutako obretan euskal gatazka armatuaren ikuspegi kritikoa azaldu eta landu badu ere, *Susmaezinak* eleberrian sartu da, estreinakoz, ETako komando baten larruan, bai eta ETako biktimenean ere¹³. Ildo horretatik, Bordaren arabera (Borda apud Lizarralde, 2019), eleberriak ekarpena egiten dio Saizarbitoriak *Martutene* (2012) eleberriarekin ekindako bideari, hots, alde bateko eta besteko istorioak biltzen dituen gatazkari buruzko kontakizunen multzoari. Haatik, oro har Bordaren eleberriak jaso dituen iritzi kritiko apurretan ausardia goraiatu bazaio ere, ausardia hori ez da beti gai horrekin lotu (Egaña, 2019b; Ezkerra, 2019; Lizarralde, 2019)¹⁴.

Eleberriaren egiturari dagokionez, hogeita bost atal laburretan egituratuta dago, eta lehenengo eta azken ataletan gainerakoetan somatzen ez den narratzailea mintzo da: bi atal horiek hitzaurre eta epilogo forma hartzen dute. Narratzaile horrek lehenengo pertsona darabil eta, besteak beste, Bordak Lizarralderi egindako baieztapenek figura hori liburuaren egilearengandik gertu kokatzera garamatza: «bi atal horiek erakusten dute nobela hau nola idatzia izan den» (Borda apud Lizarralde, 2019). Hipotesi hori indartzeko du bi atal horietan identifikatutako elementu autoerreferentzialen presentziak, besteak beste, Carmen izeneko lagunaren agerpenak zein eleberrian Otsabide herria agertzeak, biak ala biak Bordaren literatur ekoizpenean presentzia handiko elementuak (Azpeitia, 2024). Gainerako atalak hirugarren pertsona darabilen narratzaile orojakile eta sumagaitzak narratzen ditu, eta fokalizazio-aldaketan bidez Eraunsi komandoko kideen eta beren biktimen ikuspegiak erakusten.

Hortaz, nobelaren barruko nobelagileak jakin berri du Felix Sutarregi ETako Eraunsi komando ibiltariko buru ohia, kartzelan urte luzez egon ostean, libre gelditu dela eta, horren harira, euskal gatazka armatuaren gaineko eleberri bat idaztearen ideia

13 Hain zuzen ere, biktimen larruan jarri izana azpimarratu dute bai Bordak berak eta baita Jorge Giménez editoreak ere, egilearen aburuz horixe izanik eleberriarekin egindako ekarpenik neketsu eta baliotsuena (Borda apud Lizarralde, 2019).

14 Giménezek bere ofizioarekiko ausardia azpimarratu dio (Giménez apud Lizarralde, 2019); Ezkerrak (2019), aldiz, ETako biktimen testigantzak etakideen bizipenekin tartekatzeagatik, batak besteari itzalik egin gabe. Ordea, Ibon Egañak (2019b) ETako komando baten larruan sartzeko ahalegina lotu du ausardiarekin.

ernaltzen zaio. Ideia hori, ordea, Carmen lagunarekin partekatzen du, eta nobela hori idazteak sortzen dion bertigoaz, beldurraz eta eginbehar moralaz hausnartzen du. Azken atalean ere eleberria idazten amaitu ostean dituen arrangurez mintzo da egile hori, euskal gatazka armatua ardatz duen eleberri bat idazteak dantzan jartzen dituen mamuez oroitzuz, eta eleberria argitaratzeak ekar diezazkiokeen ondorioez gogoeta eginez. Bidenabar, azpimarragarria da bai nobelaren barruko nobelagileari dagozkion ataletan, bai gainerakoetan, *Jenisjoplin* eleberrian jazo bezala, ETA esplizituki aipatzen dela eleberri guztian zehar. Ez da hala jazotzen emakumezko militanteak irudikatu dituzten obrarik aztertuenetan; alegia, Laura Mintegiren *Nerea eta biok* (1994), Bernardo Atxagaren *Zeru horiek* (1995) eta Arantxa Urretabizkaiaeren *Koaderno gorria* (1998) eleberrietan¹⁵.

Funtsean, metanarratibaz baliatzen da Borda *Susmaezinak* idazteko, eta joera hori aski hedatua da gatazka armatuaren gaia lantzean, lehenago beste idazle batzuek, nagusiki kanonikoez, halaxe egin baitute: Ramon Saizarbitoriak *Hamaika pauso* (1995) eleberrian, Joseba Sarrionandiak *Lagun izoztua* (2001) eleberrian, Bernardo Atxagak *Soinujolearen semea* (2003) eleberrian eta Harkaitz Canok *Twist* (2011) eleberrian, aipatuenak soilik izendatzeagatik. Ildo horretatik, garrantzitsua da azpimarratzea Borda dela euskal gatazka armatuaren oroimenari buruzko eleberri bat idazteko teknika hori darabilen lehen egile ez maskulino-hegemonikoa (Azpeitia, 2024, 448. or.)¹⁶.

Bestalde, gaia jorratzeko baliatutako azpi-genero narratiboak ere badu bere garrantzia; izan ere, gaiaren konplexutasuna gogoan izanik eta, hein batean, istorioaren gordintasun eta gertutasunetik distantzia hartzeko, Bordak thriller amerikarraren kutsua eman nahi dio (Borda apud Lizarralde, 2019). Ibon Egañak ere (2019b) atzeman du hizpide dugun idazmolde horren zantzurik, eta thrillerraren konbentzioek eleberriaren sinesgarritasunari kalte egin ahal izan diotela iradoki du. Alabaina, thrillerretan ohi-koak diren elementuen presentziak euskal gatazka armatuan girotutako eleberriaren errealismoaz zalantzarik sor badezake ere, garrantzitsua da azpimarratzea Ipar Irlandako gatazka armatuaren isla literarioa aztertu duten analisisetan ondorioztatu dutela thrillerra dela gaia islatzeko gehien baliaturiko azpi-genero narratiboa (Iceton, 2016; Magee, 2001; Steel, 2007).

Eleberriaren argumentuari dagokionez, Bordak bete-betean murgiltzen gaitu 1980eko hamarkadan Ipar Euskal Herrian bizi zen giro nahasian, garaiko motibazio politikoak, eztabaidak eta diskurtso nagusiak irudikatuz: GALEk euskal errefuxiatuen aurka abiatutako errepresio-kanpaina, Iparretarrak taldearen presentzia, euskal komunitateen bizimodua hiriburuan, landa-eremuko bizimodua... Halaber, euskal gatazka armatuaren genealogia maskulinoa gailentzen da testuan, erreferente oro, aipaturiko pertsonalitate zein kultur elementu, maskulinoa baita. Honako pasarte honek transmisio-kate

15 Aldaketa horren inguruko hipotesiak jorratu dira artikuluaeren egilearen doktore-tesian. Ikus Azpeitia (2024).

16 Euskal literaturaren eta gatazka armatuaren oroimenaren idazketan metaidazkuntzak duen esanahi eta pisuaren inguruan genero-ikuspegitik egindako hausnarketak irakurtzeko ikus Azpeitia (2024).

hori bikain laburbiltzen du: «[...] euskal mundua. Sakonetik ezagutzen zuena. Aitatik semera harilkatzen zen hura. Herritarrak iraultzara bultzatzen zituen» (Borda, 2019b, 145. or.), beste toki batean erakutsi bezala (Azpeitia, 2024, 451. or.).

Erauntsi komandoari dagokionez, eskusiboki Ipar Euskal Herriko lau kidek osatzen dute, Felixek, Patxik, Pierre eta Marianek, alegia. Eleberriaren izenburuak, bidenabar, komando horri egiten dio erreferentzia eta fikziozko komandoa egiatan existitu zen ETako Argala izeneko komandoan oinarritua da. Hamabi urtez jardun zuen, 1978tik 1990era arte, harik eta komandoko buru Henri Parot Sevillara zihoala Guardia Zibilen ohiko kontrol batean harrapatu eta atxilotu zuten arte (Casanova, 2007). Gisa horretara, Bordak, hamarkada batez klandestinitatean eta susmo-izpirik altxa gabe jardun zuen taldearen larruan sartzeko ariketa egin du, partaideen bizipen eta gogoetetan sakonduz: zerk bultzatu zituen borroka armatuarekin engaiatzera, zer-nolako harrotasun eta kontraesanak sortzen zizkien gauzatzen zituzten ekintzek, zer-nolako bizimodu paraleloak zituzten atentatuak prestatzen eta egiten ari ez zirenean, nola sentitzen ziren beren errealtatea senide eta lagunei ezkutatzuz, atseginik sentitzen al zuten bizitza bikoitz horiek eramaten eta abar. Alabaina, errealtatean existitu zen komandoan ez zegoen emakumerik, nahiz eta, inoiz, batek edo bestek kolaboratu. Hortaz, Marian pertsonaia Erauntsi komandoko kide izatea Bordak propio hartutako erabakia da, genero-ikuspegitik esanguratsua. Are gehiago kontuan izanik autoreak dagoeneko 2006an euskal gatazkaren iruditeria maskulinoa eta testuinguru horretan nagusi den matxismoa esplizituki salatu zituela, hautu horren atzean ikuspegi feministatik egindako aldarri bat ere badagoelakoan gaude (Azpeitia, 2024, 451.-452. or.).

Marian pertsonaiari dagokionez, Erauntsi komandoko emakume bakarra da, euskal literaturaren baitan gatazka armatuan engaiaturik irudikatu diren pertsonaia femenino guztien artean modurik agerikoenean aktiboki parte hartzen duena. Eleberrian zehar haren komandokideek borroka armatuari gizonen afera irizten badiote ere, akaburako beren onespina lortzen du. Ordea, aurreiritzi horiek hasiera-hasieratik azaleratzen dira, kasu honetan, Felixen fokalizazioaren bidez: «[...] dudak bazituen emazteak borroka armatuan sartzeari zegokionez. Denborak halakoxeak ziren: emakumeen lekua haurren eta adinekoen aldamenean zetzan, erizaintzan, idazkaritzan, irakaskuntzan eta kultura zereginetan, orokorrean. Politika, gauza zikina zen. Are gehiago armak ahurrean eramaten zena» (Borda, 2019b, 49. or.).

Besteak beste, bonba-autoak prestatzen eta leherrarazten, autoak lapurtzen, ziztu bizian gidatzen eta zizpa eskuetan ageri zaigun etakidea da Marian. Militantzia-aroa, gainera, lehen plano narratiboan deskribatzen da. Beraz, gatazka armatuan bete-betean murgildutako pertsonaia dugu, uste osoz jarduten duena: «Bederatzi urte bazen jadanik Erauntsi komandoko kidea zela. [...] Ez zuen damurik. Bere sinestean araberako gauzetan bazez» (Borda, 2019b, 94. or.). Are gehiago, bizitza bikoitz hori izatea korapilatsua suertatzen bazaio ere, genero-aurreiritzien aurka, bere militantzia ororen gainetik jartzen du: «Zintzotasuna eta egiatasunaren premia aldarrikatu arren, bere egunerokoa partekatzen zuen gizonari gezur galanta sakatzen zion aldi oroz. [...] Bazezkie. Amodioa horrelakoxea zen, onarpena eta galdera gabetasuna. Baina, oinarrian,

Marianek, oroz gain jartzen zuen borroka» (Borda, 2019b, 91. or.). Gainontzeko hiru kideen moduan, bizitza bikoitza du, eta ekintza klandestinoak, familia (Fantxoa bikoitea eta Jesika alaba) eta irakasle-lanarekin uztartzen ditu.

Marianen genero-irudikapenari dagokionez, lehenik eta behin, azpimarragarria da hura dela komandoko eta aipatzen diren gainontzeko ETako militanteen arteko emakume bakarra eta kide maskulino orok, sistematikoki, bere generoa azpimarratzen duela hari erreferentzia egin orduko. Izan ere, eleberrian irudikatzen den euskal gatazka armatuaren genero-iruditeria patriarkala da. Ildo horretatik, behin eta berriro gelditzen dira militante maskulinoen emakumeenganako aurreiritziak agerian. Halaxe ezartzen dio Mariani Kulunka kupulako kideak *Potxola* (Borda, 2019b, 40. or.) ezizena, izen hori bere generoari eta itxura fisikoari lotzen zaiola esplizituki adierazten (Borda, 2019b, 96. or.). Alabaina, Marian ez dago ezizen horrekin konforme, jakin baitaki borroka-gune horren baitako genero-erregimen patriarkalari dagokiola. Are gehiago, ezizenak sortzen dion amorrua esplizituki adierazten du narratzaileak, Marianengan fokalizatuz: «Zer zuten bada testosteronez hanturiko gudari horiek neska guztiak *potxola* deitzeko? Potxola eta txotxola eleen arteko parekotasunak gohaina hazi zion» (Borda, 2019b, 98. or.). Pasarte horrek, bidenabar, Alcedoren (1996, 217. or.) zein Z. Rodríguezen (2017, 435. or.) ikerketetako lekukoek erakunde barruko genero-arrakala arbuiatzeko baliatzen zuten *el imperio del cojonímetro*¹⁷ terminoa oroitarazten du. Ildo horretatik, ETako buruetako bat, Zemai, lau komandokideei armen erabilerari buruzko azalpenak ematen ari zaizkienean, soilik Mariani zuzentzen zaio adierazita-koaz jabetu den egiaztatze. Pertsonaiak armen erabilera genero-aurreiritzien baitan ulertzen duela agerian gelditzen da: «Hau da zuen bizi-segurantza. Lanerako tresna. Ez erabili debaldetan. Ulertu dun Potxola?» (Borda, 2019b, 103. or.). Hain zuzen, Zemaik eman beharreko oharrak eta manuak argitu ostean, zereginen ardura banaketa sexista berresten du, erakunde armatuetako lanen banaketa sexista irudikatuz. Ildo horretatik, eleberrian zehar behin baino gehiagotan aipatzen da komando barruan Mariani esleitzen zaiola kozinatzeke zeregina (Borda, 2019b, 101.-102. or., 110. or.), ETako hainbat lekukok salatutakoa erreproduzituz (Alcedo, 1996; Hamilton, 2007; Odriozola, 2016; Rodríguez, Z., 2017).

Haatik, Eraunsi komandoko kideek zein erakundeko agintariak denbora igaro ahala Marian burkide gisa miresten badute ere, beti dago presente bere generoagatik gutxiespen, trufa edo mesfidantzaren inguruko oharrik, honako pasartean kasu: «ETAren antolakuntza xehean, emazte bat baizik ez zatekeen, baina urteak joan ahala, [...] ohartuak ziren balio handiko uzta zitekeela: ez zuen beldurrik, ez zuen dudatzen, ez zuen gibelera nehoiz egiten. Burdinazko zainak zituen» (Borda, 2019b, 104. or.). Bertan egiten den deskribapenak badu munstroaren narratibaren trazarik: berunezko zainak dituen emakumearen gogortasuna azpimarratzen da.

17 Hala definitzen du terminoa Alcedok: «Se mide la valía de un ser humano por la valentía que demuestre. Valentía que, a veces, se confunde con temeridad. Es un concepto sexista, que marca diferencias entre los géneros; el mismo vocablo empleado alude a la genitalidad masculina e indica que a las mujeres no se les exige ese tipo de demostraciones» (1996, 217. or.).

Alabaina, genero-aurreiritzien aferari jarraikiz, Marianen militante-ibilbidearen has-tapenak eta erakundean sartzeko prozesuan gizonen izandako rola esanguratsuak dira. Izan ere, Baionako giro politikoan Aines lagunaren eskutik murgildu bazen ere, militantzia-ibilbidea gizonen eskutik eskura egiten du, erakunde armatuan sartzeko moduaren inguruko genero-aurreiritziak bete-betean konplutuz (Alcedo, 1996; Dañobeitia, 2021; Hamilton, 2007; MacDonald, 1991; O’Keefe, 2013; Odriozola, 2016; Rodríguez, Z., 2017; del Valle et al., 1985). Hain zuzen, Mikel izeneko militantearekiko harreman afektibo-sexualaren bidez murgildu zen, lehenik Iparretarrak eta, ondoren ETAn (Borda, 2019b, 94. or.). Mikel, ordea, atxilotu egiten dute eta espetxean dagoela jabetzen da Marian, ia ustekabea, mutilak engainatu egin duela, beste emakume batekin harreman paralelo bat baitauka (Borda, 2019b, 95. or.). Handik gutxira, ordea, Hego Euskal Herriko mutil batekin ibiltzen hasten da. Konturatu orduko, ordea, gizon hori ere bat-batean desagertzen da, eta Marian engainatua sentitzen da ostera. Joseba hori, aurrerago jakingo duenez, ETAn hurbiltzaile bat zen (Borda, 2019b, 97. or.).

Finean, egitate horrek *Jenisjoplin* eleberriaren oihartzuna dakar, Marianekin jazotzen den moduan, gizonen harreman afektibo-sexualen bidez eskuratzen baitu Nagorek militantzia politikorako sarbidea. Gisa horretara, kasu honetan ETAn militantzia-giroko hegemonia maskulinoa, botere-harremanak eta genero-arrakala agerian gelditzen dira, eta, hein batean, protagonistaren agentzia zalantzan jartzen da. Alabaina, desberdintasuna nabarmena da bi pertsonaien kasuen artean; izan ere, Nagore Vargasek berak hautatzen du mundu horretan murgiltzea, eta Marian engainatua da. Hortaz, lehenengoak murgiltze-prozesu horretan, hein batean behintzat, badu agentzia; bigarrenak ez horrenbeste, ordea (Azpeitia, 2024).

Hala ere, Marianek militante gisa agentzia eskuratzen du eleberrian zehar. Nagore eta Marianen arteko antzekotasunei erreparatuz, deigarria da bai bata eta bai besteak botere-harreman patriarkaletan oinarritutako harreman afektibo-sozialak atzean utzi eta beren borroka babesten dituzten baina eurek aktiboki parte hartzen ez duten gizonen amaitzen dutela: Nagorek Lukarekin eta Marianek, aldiz, Fantxoarekin. Lukak Nagore kontzienteki babesten du hiesaren aurkako borrokan. Fantxoak, aldiz, Marianen ETAn inplikazioaren berri izan gabe babesten du bere jarduna, eta borroka armatua familiarekin eta lanarekin uztartzen laguntzen dio (Azpeitia, 2024). Azken kasuan nabarmen iraultzen dira euskal gatazka armatuaren genero-iruditeria tradizionalaren arabeko aurreiritziak; izan ere, Marian gatazka armatuan engaiatzen da, gizona da etxeaz eta alabaren zaintzaz arduratzen dena. Halako rol-trukerik ikusi gabeak ginen oraino euskal gatazka armatuari buruzko literaturan, eta planteamendu hori esanguratsua da ikuspegi feministatik.

Mariani bizitza klandestinoaren eta bizitza arruntaren arteko talkak, batez ere, ama eta emazte-rolen eragiten dio, militante idealaren eta ama idealaren ideiek presentzia hartzen dute. Erakundeko militante maskulinoek emakumeek borroka armatuan duten lekuaz hausnartzen dutenean, besteak beste, militantzia eta amatasuna bateraezinak direla ondorioztatzen dute, euskal gatazka armatuaren genero-iruditeriarik hedatuena- ren oihartzuna erreproduzituz (Borda, 2019b, 49.-50. or.).

Ordea, azpimarragarria da Marianen kasuan ez dela amatasuna eta militantzia uztartzeak sortzen duen talkaren ondorioz bestelako literatur errepresentazioetan¹⁸ identifikatutako antsietate, agonia zein sufrimendurik topatu. Batetik, pentsatzekoa da diskurtso agonikoaren ausentzia seme-alaben zaintza partekatuari zor zaiola, bai eta bikotekidearen partetik militantziaren arbuiorik ez egoteari ere. Laburbilduz, oro har, euskal gatazka armatuaren genero-iruditerian eta, orokorki, gatazka armatuen testuinguruetan bateraezintzat jo ohi diren bi rolak nahiko modu orekatuan deskribatzen dira Bordaren eleberrian.

Marianen militante-alderdiaren analisiarekin amaitzeko, erakundeko militantziari eta ekintza armatuen exekuzioari dagokionez, aurrekaririk gabeko agentzia duen pertsonaia baten aurrean gaude. Bonba-autoak zartarazten (Borda, 2019b, 122. or.) eta, ostean, autoz zein motoz ihes egiten (Borda, 2019b, 124. or.) deskribatzen da, bai eta, inoiz, poliziaren aurrean genero-estereotipo patriarkalek eskaintzen dioten abantailez baliatzen ere, askotariko gatazka armatuetan parte hartutako emakumezkoek aipaturiko agentzia eskuratzeko estrategia bere eginez: «Alibia galanta zen emakumea, mugak pasatzeko orduan. Kontroleran, irri distiratsurekin ateratzen zituen pasapor-teak. Polita zen eta panpoxa» (Borda, 2019b, 49. or.). Marianen gidatzeko abileziari dagokionez ere, komandoko kideek trufa eginagatik, gidatzeko duen trebezia miresten dute eta horrek askatasuna zein agentzia eskaintzen dizkio pertsonaiari, hainbat leku-kok adierazi dutena irudikatuz (Dañobeitia, 2021).

6. ONDORIOAK

Euskal Herrian, gatazka armatua ofizialki amaitu eta urte batzuetara, Mugimendu Feministak eskuratu duen eraginak Euskal Herrian mobilizazio-gaitasun handienetarikoa duen mugimendu soziopolitiko izatera eraman du, eta bertatik eratorritako diskurtso eta praxi feministak literaturara iristen ari direla nabari da aztertu ditugun Uxue Alberdiren *Jenisjoplin* (2017) eta Itxaro Bordaren *Susmaezinak* (2019) eleberrietan. Orobat, eleberri horietako protagonistei subjektu-izaera eta agentzia zein diskurtso politikoa eskaini zaizkie, euskal narratiba garaikidean emakumezko militante politiko gisa aurrekaririk gabeko karakterizazio-komplexutasuna duten pertsonaiak izanik.

Gatazka armatuaren genero-iruditeria hegemonikoari erreparatuz gero, nahiz eta aztertu diren protagonistek, berez, iruditeria hori arrakalatu, oro har, aztertutako eleberrietan deskribatzen den gatazka armatuaren genealogia nagusiki maskulinoa da. Bada, deigarria da eleberrietan irudikatutako pertsonaien militatzeko motibazioen artean Gerra Zibilaren memoriak ez duela apenas eraginik, nahiz eta Nagore Vargasek kontzientziaren pizgarri gisa «arbasoak mendekatzeko premia» aipatzen duen, zeharka (Alberdi, 2017, 178.-179. or.). Gudarien gerra galduaren memoria familiarraren zama emakumei ez heltzea, euskal literaturaren kasuan, joera zabalago baten parte da

18 Nagusiki, Laura Mintegiren *Nerea eta bioken*, Arantxa Urretabizkaiaeren *Koaderno gorrian* eta Yoseba Peñaren *Hariaken* (2018). Ikus Azpeitia (2024).

(Azpeitia, 2024). Ordea, lekukotzek adierazi dute jarauntsi horrek garrantzi handia izan duela gatazka armatuan engaiatzeko arrazoi gisa (Dañobeitia, 2024).

Genero-estereotipoei dagokienez, aztertutako bi eleberrietan estereotipo patriarkalak erreproduzitu dira, nagusiki, *femme fatale*arena. Azpimarragarria da Magee (2001), Steel (2007) eta Ictonek (2016) nabarmendu dutela irudikapen eredu hori aski hedatua dela IRAko emakume militantei dagokienez. Horrek iradokitzen digu genero-zapalkuntza zehar lerro unibertsala dela gatazka armatuetan gorputza jartzen duten emakumeen inguruko irudikapen literarioetan. Testuok genero-zapalkuntza espezifiko eta hedatuenak erreproduzitu izanak, ordea, Ictonek (2016) adierazitakoaren bidetik, zerikusia du esperientzia errealean inguruko informazio-iturri fidagarrien eskasiarekin eta existitzen direnen hedapen faltarekin. Hori dela eta, batetik, eta konbentzio sozial eta literarioek ezarritako sinesgarritasunaren bila (Gopegui, 2011; Rodriguez, E., 2011; Steel, 2007), existitzen diren diskurtso estereotipatuetera jotzen dute idazleek beren pertsonaiak irudikatzeke, batzuetan fikziozko bestelako iturrietara eta hedabideetara, bestetan genero-zapalkuntzaren aldagaia aintzat hartzen ez duten bestelako iturri bibliografiko-historikoetara. Finean, estereotipoek segurtasuna eskaintzen dute askotarikoa den errealtatea azkar hautemateko estrategia gisa, eta beste horrenbeste gertatzen da fikziozko literatur lanetan. Eleberriak arrakasta izan nahi izatekotan, idazlea harrapatuta dago, Gopeguik (2011) esan bezala, hori lortzeko funtsezkoa zaion sinesgarritasuna bahituta baitauka dispositiboak. ETAko emakumeen fikziozko irudikapenez ari garela, ordea, ez da dispositiboa emakume horien inguruko istorioa preso daukana, baizik eta gizartea, oro har. Hain zuzen ere, biolentzia armatua dabilen erakundeko kide izateak bere arau-hauste soziala areagotzen duenez, gizarte osoa zeharkatzen duen sistema patriarkala urratzen du eta problematiko bihurtzen da, edozein izanik ere euskal gatazka armatuaren inguruko posizionamendu ideologikoa. Ondorio bertsuetara heldu dira Ipar Irlandako gatazka armatuan parte hartu duten emakumezko militanteen errealtateak eta irudikapen literarioak genero-ikuspegitik aztertu dituzten ikerketak ere (Icton, 2016; Magee, 2001; Steel, 2007), eta eskuartean dugun auziaren unibertsaltasuna agerian gelditzen da.

7. ERREFERENTZIAK

- Agirretxe, A. (2016). *Topagunez topagune, euskal gazte mugimendu independentistaren bilakaera* [Gradu Amaierako Lana, UPV/EHU]. ADDI. <https://addi.ehu.es/handle/10810/19703>
- Agra Romero, M.X. (2012). Con armas, como armas: la violencia de las mujeres. *Isegoría: Revista de Filosofía Moral y Política*, 46, 49-74. <https://doi.org/10.3989/isegoria.2012.046.02>
- Alberdi, U. (2007). *Aulki bat elurretan*. Elkar.
- Alberdi, U. (2009). *Aulki-jokoa*. Elkar.
- Alberdi, U. (2011). *Ezin dut, eta zer?*. Elkar.
- Alberdi, U. (2013). *Euli-giro*. Susa.
- Alberdi, U. (2015). *Besarkada*. Elkar.
- Alberdi, U. (2017). *Jenisjoplin*. Susa.

- Alberdi, U. (2019). *Kontrako eztarritik*. Susa.
- Alberdi, U. (2020). *Dendaostekoak*. Susa.
- Albizu, L. & Saez de Egilaz, E. (2022). *Gureak ere badira: desira, boterea, epika*. Txalaparta.
- Alcedo, M. (1996). *Militar en ETA: historias de vida y muerte*. Haranburu.
- Aldekoa, I. (2022). La memoria (literaria) de nuestro pasado reciente. Un diálogo intergeneracional. In A. Arcocha & H. Le Bihan (arg.), *Territoires, langues, littératures & cultures: confrontations, lectures, translations* (383.-393. or.). T.I.R.
- Aretxaga, B. (1988). *Los funerales en el nacionalismo radical vasco*. Baroja.
- Aretxaga, B. (1997). *Shattering silence: women, nationalism, and political subjectivity in Northern Ireland*. Princeton University Press.
- Aristi, P. (2018). *Rosa itzuli da*. Erein.
- Atutxa, I. (2008). Itxaro Borda bestaldetik: mugako identitate baten sorrera. *Egan*, 3-4, 5-19.
- Atutxa, I. (2010). Itxaro Borda bestaldetik: mugako identitate baten sorrera. In I. Egaña (arg.), *Desira desordenatuak: queer irakurketak (euskal) literaturaz* (231.-248. or.). Utriusque Vasconiae.
- Atutxa, I. (2011). Hacia una «queer Basque nation» desde la poesía de Itxaro Borda. *Lectora: Revista de Dones i Textualitat*, 17, 199-220.
- Atutxa, I. (2014). *Sabotajes de la cultura vasca. Acerca de la nación encima del canon y hacia una nación-otra bajo tachadura* [Doktore-tesia, Universitat de Valencia]. Roderic. <http://hdl.handle.net/10550/41403>
- Atutxa, I. (2022). *Barbaroak eta zibilizatuak: euskal gatazken eskuliburu materialista*. Txalaparta.
- Atutxa, I. & Retolaza, I. (arg.). (2021). *Indarkeriak dantzatzera behartzen gaituzte: gatazka armatuaren irakurketa feministak*. UEU.
- Atxaga, B. (1995). *Zeru horiek*. Erein.
- Atxaga, B. (2003). *Soinujolearen semea*. Pamiela.
- Azpeitia, L. (2021). *Jenisjoplin: gatazka politikoek zeharkatutako nortasun-eraldaketa bat*. In I. Atutxa & I. Retolaza (arg.), *Indarkeriak dantzatzera behartzen gaituzte. Gatazka armatuaren irakurketa feministak* (211.-229 or.). UEU.
- Azpeitia, L. (2023). *Jenisjoplin: conflictos políticos que atraviesan la identidad de un personaje literario*. In T. Fernández, F.J. Santiago-Guervós & M. Soler (arg.), *Cine, literatura y otras artes al servicio de las ideologías* (25.-34. or.). Peter Lang.
- Azpeitia, L. (2024). *Gatazka armatuaren oroimena euskarazko narratiba garaikidean genero ikasketen argitan* [Doktore-tesia, UPV/EHU]. ADDI. <https://addi.ehu.es/handle/10810/69550>
- Borda, I. (2003). *Hiruko*. Alberdania.
- Borda, I. (2012). *Boga boga*. Susa.
- Borda, I. (2019a) *Odolak su gabe diraki*. Maiatz.
- Borda, I. (2019b) *Susmaezinak*. Alberdania.
- Bugnon, F. (2011). *La violence politique au prisme du genre à travers la presse française (1970-1994)* [Doktore-tesia, Université d'Angers]. HAL. <https://theses.hal.science/tel-00641911>

- Cano, H. (2011). *Twist*. Susa.
- Casanova, I. (2007). *ETA 1958-2008: medio siglo de historia*. Txalaparta.
- Dañobeitia, O. (2021). 90eko hamarkadako Ezker Abertzaleko emakumeen bizipenak: genero-erregimen ezberdinen arteko dantza(n). In I. Atutxa & I. Retolaza (arg.), *Indarkeriak dantzatzera behartzen gaituzte: gatazka armatuaren irakurketa feministak* (45.-102. or.). UEU.
- Dañobeitia, O. (2024). *Militantzia eta errepresio politikoaren azterketa feminista bat. 90eko Ezker Abertzaleko emakumeen kasua* [Doktore-tesia, UPV/EHU]. ADDI. <http://hdl.handle.net/10810/68567>
- Dollimore, J. & Sinfield, A. (1985). *Political Shakespeare: essays in cultural materialism*. Manchester University Press.
- Egaña, I. (2019a). Heridas que hablan: sujeto, género y trauma en la narrativa vasca. *Journal of Catalan Studies, Extra* 21, 54-71.
- Egaña, I. (2019b, urriak 26). B aldeak. *Deia*. <https://kritikak.armiarma.eus/?p=7835>
- EHBF & Emagin. (2017). *Hau ez da gure bakea. Euskal Herriko gatazka eta emakume preso politikoaren inguruko irakurketa feministak*. EHBF; Emagin.
- Esteban, M.L. (2015). La reformulación de la política, el activismo y la etnografía. Esbozo de una antropología somática y vulnerable. *Ankulegi*, 19, 75-93.
- Esteban, M.L. (2017). *Feminismoa eta politikaren eraldaketak*. Susa.
- Esteban, M.L. (2018). Herida de política y cárcel. El relato encarnado de una activista. *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 73(2), 343-363. <https://doi.org/10.3989/rdtp.2018.02.004>
- Etxebarrieta, O. & Rodríguez, Z. (2016). *Borroka armatua eta kartzelak*. Susa.
- Ezkerra, E. (2019, azaroak 16). Bi aldeetatik begiratuta. *Gara*. <https://kritikak.armiarma.eus/?p=7877>
- Fernández, J. (2020, azaroak 4). «Badirudi autoritatea ematen zaigula soilik feminismoari buruz idazten badugu». *Pikara Magazine*. <https://www.pikaramagazine.com/2020/11/badirudi-autoritatea-ematen-zaigula-soilik-feminismoari-buruz-idazten-badugu/>
- Gabilondo, J. (1999). Travestismo y novela terrorista: masoquismo femenino y deseo en la literatura vasca postnacional. *La Balsa de la Medusa*, 49, 45-76.
- Gabilondo, J. (2000). Itxaro Borda: melancholic migrancy and the writing of a national lesbian self. *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»*, 34(2), 291-314.
- Gabilondo, J. (2006). *Nazioaren hondarrak*. UPV/EHU.
- Galardi, M. (2018). *Euskal gatazk(ar)en ertzetako biolentziak: 80-90ko hamarkadetan senide eta lagunak gatazkaren erdigunean izan zituzten andreen memoriaren eta praktika erresistenteen bilketa feminista* [Master Amaierako Lana, UPV/EHU]. ADDI. <http://hdl.handle.net/10810/29623>
- Gallagher, A.M, Lubelska, C. & Ryan, L. (2001). *Re-presenting the past: women and history*. Pearson.
- Goikoetxea, J. (2016). Hitzaurrea. In O. Etxebarrieta & Z. Rodríguez, *Borroka armatua eta kartzelak* (9.-11. or.). Susa.
- Goikoetxea, J., Lujanbio, L., Rodríguez, Z. & Garai, E. (2020). *Euskal demokrazia patriarkala*. Elkar.

- Gopegui, B. (2011). *Tiroa kontzertuaren erdian: eleberrietan politikaz aritzeari buruz*. Txalaparta.
- Grieman, P. (2010). *Representing the unnarratable: «Feminist terrorism» and the problem of realism in the novel* [Doktore-tesia, University of Southern California]. USC. <https://doi.org/10.25549/usctheses-m2859>
- Hamilton, C. (2007). *Women and ETA: the gender politics of radical Basque nationalism*. Manchester University Press.
- Iceton, T. (2016). *Troubles women: using creative writing practice to challenge misrepresentations of IRA women in troubles fiction* [Argitaratu gabeko doktore-tesia]. University of Northumbria.
- Juliano, D. (2009). Delito y pecado. La transgresión en femenino. *Política y Sociedad*, 46(1-2), 79-95.
- Kelly, A. (2005). *The thriller and Northern Ireland since 1969: utterly resigned to terror*. Ashgate.
- Kennedy-Andrews, E. (2003). *(De)constructing the North: fiction and the Northern Ireland Troubles since 1969*. Four Courts.
- Lanser, S. (1986). Toward a feminist narratology. *Style*, 20(3), 341-363. https://doi.org/10.1007/978-1-349-14428-0_39
- Lasarte, G. (2011). *Pertsonaia protagonista femeninoen ezaugarriak eta bilakaera euskal narratiba garaikidean* [Doktore-tesia, UPV/EHU]. ADDI. <https://addi.ehu.es/handle/10810/7847>
- Lasarte, G. (2015). La novela criminal vasca y el lesbianismo: Amaia Ezpeldoi, detective *queer*. In E. Losada & K. Paszkiewicz (arg.), *Tras la pista: narrativa criminal escrita por mujeres* (147.-160. or.). Icaria.
- Lizarralde, M. (2019, urriak 9). Errealitateari so dagoen fikzioa. *Berria*. <https://www.berria.eus/paperekoa/1872/022/001/2019-10-09/errealitateari-so-dagoen-fikzioa.htm>
- MacDonald, E. (1991). *Shoot the women first*. Random House.
- Magee, P. (2001). *Gangsters or guerrillas? Representations of Irish republicans in 'Troubles fiction'*. Beyond the Pale.
- McCann, F. (2012). The good terrorist(s)? Interrogating gender and violence in Ann Devlin's 'Naming the Names' and Anna Burns' No Bones. *Estudios Irlandeses*, 7, 69-78. <https://doi.org/10.24162/ei2012-1839>
- Mintegi, L. (1994). *Nerea eta biok*. Txalaparta.
- Morrissey, B. (2003). *When women kill: questions of agency and subjectivity*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203422830>
- Nuñez-Betelu, M. (2001). *Género y construcción nacional en las escritoras vascas* [Argitaratu gabeko doktore-tesia]. University of Missouri.
- Odriozola, O. (2016). *Erakunde bat baino gehiago: ETA herri mugimendu gisa (1958-1968)* [Doktore-tesia, UPV/EHU]. ADDI. <https://addi.ehu.es/handle/10810/25190>
- O'Keefe, T. (2013). *Feminist identity development and activism in revolutionary movements*. Palgrave Macmillan.
- Olaziregi, M.J. & Ayerbe, M. (2016). El conflicto de la escritura y la rescritura de la identidad: análisis de la narrativa de escritoras vascas que abordan el conflicto vasco. In K. Moszczyńska-Dürst, K. Kumor, A. Garrido & A. Calderón

- (arg.), *Identidad, género y nuevas subjetividades en las literaturas hispánicas* (45.-66. or.). Instituto de Estudios Ibéricos e Iberoamericanos de la Universidad de Varsovia.
- Ortiz Ceberio, C. & Rodríguez Pérez, M.P. (2020). *Ellas cuentan: representaciones artísticas de la violencia en el País Vasco desde la perspectiva de género*. Dykinson.
- Pelaschiar, L. (1998). *Writing the North: the contemporary novel in Northern Ireland*. Edizioni Parnaso.
- Peña, Y. (2018). *Hariak*. Susa.
- Pérez, E. (2012). Terrorismo y estereotipos de género. *Isegoría: Revista de Filosofía Moral y Política*, 46, 233-247. <https://doi.org/10.3989/isegoria.2012.046.10>
- Poloni-Staudinger, L. & Ortals, C.D. (2013). *Terrorism and violent conflict: women's agency, leadership and responses*. Springer.
- Retolaza, I. (2010). Begirada lesbiarrak Itxaro Bordaren nobelagintzan. In I. Egaña (arg.), *Desira desordenatuak: queer irakurketak (euskal) literaturaz* (125.-137. or.). Utriusque Vasconiae.
- Retolaza, I. (2021). Genero-desplazamenduak euskal nobelagintzan: espetxeari saiheska begiratzeko kokapen literarioak. In I. Atutxa & I. Retolaza (arg.), *Indarkeriak dantzatzera behartzen gaituzte: gatazka armatuaren irakurketa feministak* (129.-186. or.). UEU.
- Retolaza, I. & Serrano, A. (2012). *Koaderno gorria*, aitortza baten bidaia. *Euskera*, 57(3), 705-733. <https://doi.org/10.59866/eia.v57i3.180>
- Rodríguez, Z. (2013). Las mujeres de ETA en la prensa escrita. *Mediatika*, 14, 151-167.
- Rodríguez, Z. (2015). Gatazka, normalizazioa eta feminismoa. *Jakin*, 209, 83-99.
- Rodríguez, Z. (2017). Motivaciones, ingreso y experiencias participativas de las mujeres en ETA. *Política y Sociedad*, 54(2), 421-441. <https://doi.org/10.5209/poso.52741>
- Rodríguez, E. (2011). Hitzaurrea. In B. Gopegui, *Tiroa kontzertuaren erdian: eleberrietan politikaz aritzeari buruz* (7.-23. or.). Txalaparta.
- Rodríguez, E. (2015). Emakumezkoen irudikapena Joseba Sarrionandiaren 1981-2001 bitarteko poesia- eta prosa-lanetan. *Uztaro*, 94, 49-67. <https://doi.org/10.26876/uztaro.94.2015.3>
- Rolston, B. (1989). Mothers, whores and villains: images of women in novels of the Northern Ireland conflict. *Race & Class*, 31, 41-57. <https://doi.org/10.1177/030639688903100104>
- Ruiz Torrado, M. (2016). *Kartzela genero-erakunde bezala: genero-bereizkeriak, erresistentzia-praktikak eta agentzia Euskal Herrian espetxeratutako emakumeen artean* [Doktore-tesia, UPV/EHU]. ADDI. <https://addi.ehu.es/handle/10810/21849>
- Ruiz Torrado, M., Etxebarrieta, O. & Vara, L. (arg.). (2019). *Argi-izpiak txarrantxen artean. 14 begirada kartzela feminismotik birpentsatzeko*. UEU.
- Russ, J. (1971). What can a heroine do? Or why women can't write. In S. Koppelman (arg.), *Images of women in fiction: feminist perspectives* (79.-93. or.). Bowling Green University Popular Press.
- Saizarbitoria, R. (1995). *Hamaika pauso*. Erein.
- Saizarbitoria, R. (2012). *Martutene*. Erein.

- Sarrionandia, J. (2001). *Lagun izoztua*. Elkar.
- Serrano, A. (2019). *1936ko gerra euskal nobelagintzan: memoria ikerketak narratologia kulturalaren ikuspegitik* [Doktore-tesia, UPV/EHU]. ADDI. <https://addi.ehu.es/handle/10810/38590>
- Sjoberg, L. & Gentry, C.E. (2007). *Mothers, monsters, whores: women's violence in global politics*. Zed Books.
- Steel, J. (2007). *Demons, hamlets and femmes fatales: representations of Irish republicanism in popular fiction*. Peter Lang.
- St. Peter, C. (2000). *Changing Ireland: strategies in contemporary women's fiction*. Macmillan.
- Talbot, R. (2001). Myths in the representation of women terrorists. *Éire-Ireland*, 35, 165-186. <https://doi.org/10.1353/eir.2000.0032>
- Urkiza, A. (2006). *Zortzi unibertso, zortzi idazle*. Alberdania.
- Urretabizkaia, A. (1998). *Koaderno gorria*. Erein.
- del Valle, T., Apalategi, J.M., Aretxaga, B., Arregi, B., Babace, I., Díez, M.C., Díez, C., Larrañaga, C., Oiarzabal, A., Pérez, C. & Zuriarrain, I. (1985). *Mujer vasca: imagen y realidad*. Anthropos.
- Velte, S. (2016). La representación de los presos políticos vascos en la prensa española (2011- 2016). *Discurso & Sociedad*, 10(3), 491-544.
- Velte, S. (2023). *Euskal gatazkaren memoria mediatuak: gazteek iragan kolektiboarekiko dituzten pertzepzio eta posizionamendu estrategien analisi diskurtsiboa* [Doktore-tesia, UPV/EHU]. ADDI. <https://addi.ehu.es/handle/10810/62571>
- West, L. (1997). Introduction: feminism constructs nationalism. In L. West (arg.), *Feminist nationalism* (xi.-xxxvi. or.). Routledge.
- White, L. (2005). Introduction. In L. Mintegi, *Nerea and I* (1.-83. or.). Peter Lang.
- Williams, R. (1989). Culture is ordinary. In R. Gable (arg.), *Resources of hope: culture, democracy, socialism* (3.-14. or.). Verso.
- Yuval-Davis, N. (1997). *Gender and nation*. Sage.